

अपठितावबोधनं

1. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

महात्मा गान्धी भारतस्य राष्ट्रपिता कथ्यते । अस्य जन्म काठियावाड प्रदेशे पोरबन्दर नामक स्थाने सत्र 1869 तमे खिस्ताब्दे ओक्टोबर मासस्य द्वितीय दिवसे अभवत् । अस्य पिता श्रीकरमचन्द गान्धी माता च पुतलीबाई आसीत् । अस्य बाल्य-कालस्य नाम मोहन दास करमचन्द गान्धी आसीत् । अस्य प्राथमिकी शिक्षा पोरबन्दरे एव अभवत् । अस्य विवाहः कस्तुरबया सह अभवत् । सः उच्चशिक्षार्थ आंग्लदेशं अगच्छत् । तत्र सः बैरिस्टर उपाधिं प्राप्य स्वदेशं प्रत्यागच्छत् ।

एकपदेन उत्तरत -

- (i) महात्मा गान्धे: जन्म कुत्र अभवत् ?
- (ii) भारतस्य राष्ट्रपिता कः ?
- (iii) महात्मा गान्धे: प्राथमिकी शिक्षा कुत्र अभवत् ?
- (iv) अस्य विवाहः क्या सह अभवत् ?

(उत्तराणि - (i)काठियावाड प्रदेशे/ पोरबन्दर नामक स्थाने (ii)महात्मा गान्धी (iii)पोरबन्दरे (iv)कस्तुरबया)

॥ पूर्णवाक्येन उत्तरत -

- (i) महात्मा गान्धिनः माता पिता च कौ आस्ताम् ?
- (ii) सः उच्चशिक्षार्थ कुत्र अगच्छत्?

(उत्तराणि -(i) पिता श्रीकरमचन्द गान्धी माता च पुतलीबाई आसीत् (ii) उच्चशिक्षार्थ आंग्लदेशं अगच्छत्)

भाषिक कार्यम् -

- (i) “उपाधिं प्राप्य स्वदेशं प्रत्यागच्छत्” अत्र क्रियापदं किम् अस्ति ?
अ) उपाधिं (ब) प्राप्य (स)स्वदेशं (द) प्रत्यागच्छत्
- (ii) “दिने “ इत्यस्य पर्यायपदं किम् ?
(अ) उपवने (ब)वने (स) दिवसे (द) गृहे
- (iii) “विवाहः कस्तुरबया सह अभवत्” अत्र अव्ययपदं किम् अस्ति ?
(अ) विवाहः (ब) सह (स) सिंहं (द) अभवत्
- (iv) “सः उच्चशिक्षार्थ आंग्लदेशं अगच्छत्” अत्र कर्तृपदं किम् अस्ति ?
(अ) सः (ब) उच्चशिक्षार्थ (स) आंग्लदेशं (स) अगच्छत्

(उत्तराणि -(i) (द) प्रत्यागच्छत् (ii) स) दिवसे (iii) (ब) सह (iv) (अ) सः

2. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

अस्माकं विद्यालयः केन्द्रीय विद्यालयः अस्ति। छात्राः प्रतिदिनं विद्यालयम् आगच्छन्ति । विद्यालये पठितुं ग्रंथालयः अपि अस्ति । विद्यालयस्य प्रार्थना सभा अतीव सुन्दरा भवति । विद्यालये क्रीडायोग्यं क्रीडाप्रांगणम् अस्ति। सर्वे छात्राः संस्कृतं पठन्ति । अतः अस्माकं विद्यालयः सुन्दरः अस्ति ।

एकपदेन उत्तरत

- (i) विद्यालयस्य नाम किम् अस्ति ?
 - (ii) विद्यालये पठितुं किम् अस्ति ?
 - (iii) सर्वे छात्राः किं पठन्ति ?
 - (iv) सुन्दरः कः ?
- (उत्तराणि -(i) केन्द्रीय विद्यालयः (ii) ग्रंथालयः (iii) संस्कृतं (iv) विद्यालयः)

पूर्णवाक्येन उत्तरत -

- (i). छात्रा प्रतिदिनं कुत्र आगच्छन्ति ?
- (ii)? विद्यालये क्रीडायोग्यं किम् अस्ति .

(उत्तराणि -(i) छात्रा प्रतिदिनं विद्यालयं आगच्छन्ति (ii) विद्यालये क्रीडायोग्यं क्रीडाप्रांगणम् अस्ति)

भाषिक कार्यम् -

- (i)" छात्राः प्रतिदिनं विद्यालयम् आगच्छन्ति" अत्र क्रियापदं किम् अस्ति ?
आ) छात्राः (ब) आगच्छन्ति (स)प्रतिदिनं (द) विद्यालयम्
 - (ii) "विद्यार्थीः" इत्यस्य पर्यायपदं किम् ?
(अ) छात्रः (ब) बालकः (स) बालिका (द) गायकः
 - (iii) "पठितुं ग्रंथालयः अपि अस्ति" अत्र अव्ययपदं किम् अस्ति ?
(अ) पठितुं (ब) अपि (स) ग्रंथालयः (द) अस्ति
 - (iv) "छात्राः संस्कृतं पठन्ति" अत्र कर्तृपदं किम् अस्ति ?
(अ) छात्राः (ब) संस्कृतम् (स) पठन्ति (स) अस्ति
- (उत्तराणि -(i) (ब) आगच्छन्ति (ii) (अ) छात्राः (iii) (ब) अपि (iv) (अ) छात्राः

3. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

राहुलः जन्तुशालायां गच्छति | सः जनकेन सह गच्छति | तत्र सः सिंहं पश्यति | सिंहः उच्चैः गर्जति | ततः सः मयूरं पश्यति | मयूरः उपवने शोभनम् नृत्यति | सः वृक्षे वानरं दृष्ट्वा भयभीतः अस्ति | वानरः कदलीफलं खादति | एकः अन्यः वानरः अपि तत्र कूर्दति | जंतुशालायां अनेके मृगाः सन्ति | राहुलः सर्वान् मृगान् पश्यति प्रसन्नः च भवति | ततः सः गृहम् आगच्छति |

एकपदेन उत्तरत -

- क) राहुलः कुत्र गच्छति ?
- (ख) सः केन सह गच्छति ?
- (ग) कः उच्चैः गर्जति ?
- (घ) वानरः किं खादति ?

पूर्णवाक्येन उत्तरत

1. राहुलः किं दृष्ट्वा भयभीतः अस्ति ?
2. मयूरः किं करोति ?

भाषिक कार्यम् -

1. “ गच्छति “ इति क्रियापदस्य विलोमपदं किम् ?
(इ) भवति (ब) आगच्छति (स) खादति (द) गर्जति
2. “उद्याने “ इत्यस्य पर्यायपदं किम् ?
(अ) उपवने (ब) वने (स) जन्तुशालायां (द) गृहे
3. “तत्र सः सिंहं पश्यति” अत्र अव्ययपदं किम् अस्ति ?
(अ) सः (ब) तत्र (स) सिंहं (द) पश्यति
- 4- “सिंहः उच्चैः गर्जति” अत्र क्रियापदं किम् अस्ति ?
(अ) सिंहः (ब) उच्चैः (स) वानरः (द) गर्जति

4. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

गङ्गा देशस्य प्रमुखा नदी। गङ्गायाः अपरं नाम भागीरथी। एषा नदी हिमालयात् निर्गच्छति। गङ्गायाः नद्याः तीरे बहवः तीर्थाः मुनीनाम् अश्रमाः च सन्ति। हरिद्वारनगरं प्रसिद्धं तीर्थस्थानं गङ्गानद्याः तटम् अलङ्करोति। अत्र अनेके देवालयाः सन्ति। सायं कालस्य दृश्यं तु अत्र अनुपमम् एव। भक्ताः गङ्गादेवीं श्रद्धया पूजयन्ति। प्रजवलितान् दीपान् नद्याः जले प्रवाहयन्ति।

एकपदेन उत्तरत-

- (क) देशस्य प्रमुखा नदी का ?
(ख) कान् नद्याः जले प्रवाहयन्ति ?
(ग) गङ्गायाः अपरं नाम किम् ?
(घ) एषा नदी कुतः निर्गच्छति ?

पूर्णवाक्येन उत्तरत-

- (क) गङ्गायाः नद्याः तीरे किम् अस्ति?
(ख) भक्ताः गङ्गादेवीं क्या पूजयन्ति?

निर्देशानुसारम् उत्तरत-

- (क) ‘अप्रसिद्धम्’ अस्य विलोमपदं किम्?
(अ) तटम् (ब) सायम् (स) अपर्याप्तम् (द) प्रसिद्धम्
(ख) ‘तटे’ अस्य समानार्थकपदं किम् अस्ति?
(अ) तीरे (ब) जले (स) नद्याः (द) अनेके
(ग) “ भक्ताः गङ्गादेवीं श्रद्धया पूजयन्ति” अत्र क्रियापदं किम् अस्ति ?
(अ) गङ्गादेवीं (ब) श्रद्धया (स) पूजयन्ति (द) भक्ताः
(घ) “ अत्र अनेके देवालयाः सन्ति ” अत्र अव्ययपदं किम् अस्ति ?
(अ) अनेके (ब) अत्र (स) देवालयाः (द) सन्ति

5. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

पर्यटनं रोमाञ्चकारी भवति । प्रियजनैः सह कृतं पर्यटनम् आनन्दं ददाति । पर्यटनेन ज्ञान वृद्धिः मनोरञ्जनः च भवतः । अन्यच्च यत् स्वयं दृश्यते अनुभूयते च तत् ज्ञानं स्थिरतरं भवति । कस्मिन् देशे प्रदेशे वा किं किं दर्शयनीयम् ? अथवा तत्र किं भुज्यते ? किं पीयते ? कथं व्यवहारः क्रियते ? का तत्रत्या वेशभूषा ? के च उत्सवाः ? एतत् सर्वं पर्यटनेन जायते । पर्यटन-उद्योगेन भारतशासनं पर्याप्तं धनं लभते । अतः इमम् उद्योगं वर्धयितुं शासनं यत्नशीलम् अस्ति ।

एकपदेन उत्तरत-

- (क) कैः सह कृतं पर्यटनम् आनन्दं ददाति ?
- (ख) पर्यटनं कीदृशं भवति ?
- (ग) पर्यटन- उद्योगेन कः पर्याप्तं धनं लभते ?
- (घ) कम् उद्योगं वर्धयितुं शासनं यत्नशीलम् अस्ति ?

पूर्णवाक्येन उत्तरत

- (क) भारतशासनं केन पर्याप्तं धनं लभते ?

भाषिक-कार्यम्

क.”पर्याप्तं धनम्”	अत्र विशेषणपदं किम् ?	
अ. धनम्	आ. पर्याप्तम्	इ. भवति
ख. “पर्यटनं रोमाञ्चकारी भवति”	अत्र क्रियापदम् किम् ?	
अ. पर्यटनं	आ . भवति	इ. रोमाञ्चकारी
ग . “अप्रियम्”	इत्यस्य विलोमपदम् किम् ?	
अ. ज्ञान	आ . प्रियम्	इ. रोमाञ्चकारी
घ. “पर्वः”	इत्यस्य समानार्थकपदम् किम् ?	
अ. ज्ञान	आ . प्रियम्	इ. उत्सवः

6. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

विद्याधनं सर्वप्रधानेषु प्रधानम् । विद्या गुप्तं धनम् अस्ति । विद्यां विना मनुष्यः पशुः भवति । जनः विद्यया ज्ञानं प्राप्नोति । विद्वान् सर्वत्र पूज्यते । विद्या विदेशे अपि सहायतां करोति ।

एकपदेन उत्तरत -

- क. - सर्वश्रेष्ठं धनं किमस्ति ?
- ख.- विद्यां विना कः पशुः भवति ?

पूर्णवाक्येन उत्तरत -

- क. विदेशे का सहायतां करोति?

निर्देशानुसारम् उत्तरत -

- क. विद्वान् इति पदस्य विलोमपदं किं प्रयुक्तं ?
- अ . विद्वान् ब . मूर्खः स . क्रोधी द. अविवेकी
- ख. ' अस्ति ' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?
- अ विद्या ब . गुप्तं स धनम् द . बहूनि

रचनात्मककार्यम्

1. अधोलिखितानि पदानि आधृत्य सार्थकानि वाक्यानि रचयत -

वानरः	वनेषु	तरन्ति
सिंहः	वृक्षेषु	नृत्यन्ति
मयूरः	जले	उत्पतन्ति
मत्स्याः	आकाशे	गर्जन्ति
खगः	उद्याने	कूर्दन्ति

- 1.....|
2.|
3.|
4.|
5.|

2. अधोलिखितानि पदानि आधृत्य सार्थकानि वाक्यानि रचयत

यूयम्	लेखं	पश्यामि
वयम्	शिक्षिका	रचयामः
युवाम्	दूरदर्शनं	कथयिष्यथः
अहम्	कथा	पठिष्यावः
त्वम्	पुस्तकं	लेखिष्यसि
आवाम्	चित्राणि	नंस्यथ

- 1.....|
2.|
3.|
4.|
5.|
6.|

3. मञ्जूषातः शब्दान् चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत

गणयित्वा ,श्रुत्वा, दृष्ट्वा, कृत्वा, गृहीत्वा, तीर्त्वा

- (क) ते बालकाः ----- नद्याः उत्तीर्णाः।
- (ख) पथिकः बालकान् दुःखितान् ----- अपृच्छत्।
- (ग) पुस्तकानि ----- विद्यालयं गच्छ।
- (घ) पथिकस्य वचनं----- सर्वे प्रमुदिताः गृहम् अगच्छन्।
- (ङ) पथिकः बालकान् ----- अकथयत् दशमः त्वम् असि।
- (च) मोहनः कार्यं ----- गृहं गच्छति।

4. मञ्जूषातः समुचितपदानि चित्वा वाक्यानि रचयत -

मनोरथैः , पिपासितः , उपायम् , स्वल्पम् , पाषाणस्य , उपरि , सन्तुष्टः , पातुम् , इतस्ततः , कुत्रापि |

एकदा एकः काकः (1)..... आसीत् | सः जलं पातुम् (2) अभ्रमत् | परं (3)
जलं न प्राप्नोति | अन्ते सः एकं घटम् अपश्यत् | घटे (4)..... जलम् आसीत् | अतः सः जलम् (5)
असमर्थः अभवत् | सः एकम् (6)..... अचिन्तयत् | सः (7)..... खण्डनि घटे अक्षिपत् एवं
क्रमेण घटस्य जलम् (8)आगच्छत् | काकः जलं पीत्वा (9) अभवत् | परिश्रमेण एव
कार्याणि सिध्यन्ति न तु (10).....|

5 .चित्रं दृष्ट्वा वाक्यानि रचयत -

बालकः , शुनकः , उद्यानस्य , चिनोति , सिञ्चति

- (क) इदं चित्रं अस्ति ।
- (ख) एका बालिका वृक्षं|
- (ग) उद्याने एकः अपि अस्ति ।
- (घ) एका बालिका पुष्पं |
- (ङ) अत्र एकः अपि अस्ति ।

6 .चित्रं दृष्ट्वा वाक्यानि रचयत-

k1455306 www.fotosearch.com

पुस्तकानि ,मानचित्रं ,पुस्तकालयस्य ,बालकौ ,द्वे

अ .इदं चित्रम् अस्ति ।

आ .पुस्तकालये द्वौस्त :|

इ .कपाटिकायां सन्ति ।

ई .छात्रा :पश्यन्ति ।

उ .पुस्तकालये बालिके स्त :|

8. सूक्तिस्तबकः

सूक्तिस्तबकः पाठ का परिचय

इस पाठ में संस्कृत साहित्य की कुछ सूक्तियों का संकलन है। 'सूक्ति' शब्द 'सु' उपसर्ग तथा 'उक्ति' मूल शब्द से बना है। सु + उक्ति = 'सूक्ति' का अर्थ है-अच्छा वचन। अत्यल्प शब्दों में जीवन के बहुमूल्य तथ्यों को सुंदर ढंग से कहने के लिए संस्कृत साहित्य की सूक्तियाँ प्रसिद्ध हैं। यथा परिश्रम से कार्य सिद्ध होते हैं केवल इच्छा करने से नहीं, पुस्तक में पढ़ी बात जीवन में अपनानी चाहिए, मधुर वचन सबको खुश कर देते हैं, इत्यादि अच्छी बातें इन सूक्तियों में निहित हैं।

सूक्तिस्तबकः

इस पाठ में उत्तम सूक्तियों का संग्रह है। इसका सार यह है कार्य परिश्रम से ही सफल होते हैं सोते हुए शेर के मुँह में हिन नहीं जाते। पुस्तक में पढ़ा गया पाठ जीवन में साध लेना चाहिए। जो पाठ सार्थक न हो, उस पाठ का क्या लाभ? प्रिय वाक्य को सुनकर सभी मनुष्य प्रसन्न हो जाते हैं। अतः मधुर बोलना चाहिए। चलती हुई चीटी सैकड़ों योजन पार कर जाती है। एक स्थान पर बैठा हुआ गरुड़ भी एक कदम पार नहीं कर सकता।

उद्यमेन हि सिद्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥

शब्दार्थः

उद्यमेन-परिश्रम से (by hard work), हि-निश्चय से (निश्चित ही) (surely), सिद्यन्ति-सफल होते हैं (be successful), कार्याणि-काम (work), मनोरथैः-इच्छाओं से (desire only by desiring), सुप्तस्थ-सोए हुए (के) (Sleeping), सिंहस्थ-शेर के (Lion's), प्रविशन्ति-प्रवेश करते हैं (to enter), मुखे-मुँह में (in lion's mouth), मृगाः-हिरण (deer)।

अन्वयः-

कार्याणि उद्यमेन हि सिद्यन्ति मनोरथैः न, सुप्तस्य सिंहस्य मुखे मृगाः न हि प्रविशन्ति। सरलार्थः परिश्रम से ही काम सफल होते हैं केवल इच्छाएँ करने से नहीं! (जैसे) सोए हुए शेर के मुँह में हिरण खुद ही नहीं प्रवेश करते (घुसते) हैं। भावः मनुष्य सहित सभी जीव-जन्तुओं को अपने काम का सफल करने के लिए प्रयत्न करना ही पड़ता है।

Any work gets successful only by hard work not only by desiring just as a deer itself does not enter a lion's mouth

पुस्तके पठितः पाठः जीवने नैव साधितः।
किं भवेत् तेन पाठेन जीवने यो न सार्थकः॥

शब्दार्थः:-

पुस्तके-पुस्तक में (in the book), पठितः-पढ़ा गया, (that is read), जीवने-जीवन में (in life), नैव (न+ एव)-नहीं (not), साधितः-अपनाया/ उपयोग किया गया (practised/used), किं भवेत्-क्या लाभ (what is the use), यो न (यः न) - जो नहीं (which is not), सार्थकः-अर्थपूर्ण (meaningful) अन्वयः (Prose-order) (यदि) पुस्तके पठितः पाठः जीवने न साधितः (तर्हि) यः (पाठः) जीवने सार्थकः न (अस्ति) तेन पाठेन किं भवेत्।

सरलार्थ :-

(यदि) पुस्तक में पढ़ा गया पाठ जीवन में उपयोग में नहीं लाया गया तो जो (पाठ) जीवन में सार्थक नहीं उस पाठ से क्या लाभ?

भाव :

पुस्तक में पढ़ी हुई बातों को जीवन में अवश्य अपनाना चाहिए।

If a lesson that is read in a book is not made use of in life, then what is the use of that lesson.

प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वं तुष्यन्ति मानवाः।
तस्मात् प्रियं हि वक्तव्यं वचने का दरिद्रता॥

शब्दार्थः :-

प्रियवाक्यप्रदानेन-प्रिय वचन बोलने से (by speaking pleasant words), तुष्यन्ति-खुश होते हैं (become happy/satisfied), तस्मात्-इस कारण से (hence), वक्तव्यम्-बोलना चाहिए (should speak), वचने-बोलने में in speech, का दरिद्रता-कंजूसी/कृपणता क्यों हो (why be miserly)।

अन्वयः :-

सर्वं मानवाः प्रियवाक्यप्रदानेन तुष्यन्ति; तस्मात् प्रियं हि वक्तव्यम्; वचने का दरिद्रता (स्यात)।

सरलार्थ :

सब मनुष्य प्रिय वचन कहे जाने पर प्रसन्न हो जाते हैं। इस कारण मधुर वचन ही बोलने चाहिए। वाणी के उपयोग में कंजूसी क्यों की जाए। अर्थात् उदार होकर अधिकाधिक मधुर वाणी का प्रयोग करना चाहिए। भावः मीठे बोल सबको प्रसन्न रखने का एकमात्र सरल साधन है।

All human beings when addressed with pleasant speech become satisfied/happy. Hence one should always use pleasant words. Why be miserly in speech? One should be generous in the use of pleasant words, because it makes everyone happy.

गच्छन् पिपीलको याति योजनानां शतान्यपि।

अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति॥

शब्दार्थः:

गच्छन्-चलता हुआ (roaming, moving), पिपीलकः:-चींटी (नर) ant (he), याति-जाता/जाती है (goes), योजनानां- योजनों का (दूरी का एक माप) (of many yojanas', measure of distance equal to 12 kms), शतानि अपि-कई सौ (hundreds), अगच्छन् (न गच्छन)-न जाता हुआ (one not on the move),वैनतेयः-गरुड़ पक्षी (Garuda the bird that flies very swiftly), पदमेकम् (पदम् + एकम्)- एक कदम (a single step)।

अन्वयः -

गच्छन् पिपीलकः योजनानां शतानि अपि याति; अगच्छन् वैनतेयः अपि एकं पदं न गच्छति।

सरलार्थ :

चलती हुई चींटी तो सैकड़ों योजन की दूरी लाँघ जाती है किंतु न चलता हुआ गरुड़ भी एक कदम भी नहीं जाता अर्थात् आगे नहीं बढ़ता। भावः प्रयास करने से ही कार्य सिद्ध होते हैं अन्यथा नहीं।

Even an ant when on the move manages to cross hundreds of yojanas'. But even Garuda, when not moving, does not proceed even a single step.

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः।

वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥

शब्दार्थः -

काकः-कौवा (crow), कृष्णः-काला (black), पिकः-कोयल (cuckoo), भेदः-अंतर (difference), पिककाकयोः-कोयल और कौवे के मध्य (between the crow and the cuckoo), वसन्तसमये प्राप्ते-वसन्त काल आने पर (on arrival of spring time)।

अन्वयः -

काकः, कृष्णः, पिकः (अपि) कृष्णः (अस्ति), पिककाकयोः कः भेदः (अस्ति) वसन्तमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः (इति भेदः स्पष्टः भवति) सरलार्थः कौआ काला होता है, कोयल भी काली होती है, कौए और कोयल में क्या अंतर है? वसन्तकाल आने पर कौवा कौवा है और कोयल कोयल है। (यह बात स्पष्ट हो जाती है।) भावः वाह्य आकार के आधार पर आंतरिक गुणों का अनुमान नहीं लगाया जा सकता, किंतु समय आने पर आंतरिक गुण भी प्रकट हो जाते हैं।

The crow is black and the cuckoo is also black. What is the difference between the crow and the cuckoo? On arrival of spring time the crow is a crow and the cuckoo is a cuckoo i.e., their difference becomes clear in spring.

पठितावबोधनम्

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥1॥

एकपदेन उत्तरत -

(i) कार्याणि केन सिध्यन्ति ?

(ii) उद्यमेन कानि सिध्यन्ति ?

उत्तरे - i - उद्यमेन ii कार्याणि

पूर्णवाक्येन उत्तरत -

(i) कस्य मुखे मृगाः न प्रविशन्ति ?

उत्तरम् - सिंहस्य मुखे मृगाः न प्रविशन्ति ।

भाषिक कार्य -

(i) परिश्रमेण इत्यस्य पर्यायपदं किं ?

(अ) उद्यमेन (ब) कार्याणि (स) प्रविशन्ति

(ii) “उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि” अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किं ?

(अ) उद्यमेन (ब) कार्याणि (स) सिध्यन्ति

उत्तरे - i - उद्यमेन ii सिध्यन्ति

पुस्तके पठितः पाठः जीवने नैव साधितः ।

किं भवेत् तेन पाठेन जीवने यो न सार्थकः ॥2॥

एकपदेन उत्तरत -

(i) पुस्तके पठितः पाठः कुत्र नैव साधितः?

(ii) पुस्तके कीदृशः पाठः जीवने नैव साधितः?

उत्तरे -i- जीवने ii - पठितः

पूर्णवाक्येन उत्तरत -

(i) जीवने कः न सार्थकः?

उत्तरं - जीवने पुस्तके पठितः पाठः न सार्थकः?

भाषिक कार्य -

(i) निरर्थकः इत्यस्य विलोमपदं किं ?

(अ) पुस्तके (ब) सार्थकः (स) पठितः

(ii) “किं भवेत् तेन पाठेन” अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किं ?

(अ) किं (ब) भवेत् (स) तेन

उत्तरे - i -(ब) सार्थकः ii (ब) भवेत्

प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वं तुष्यन्ति जन्तवः ।

तस्मात् प्रियं हि वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ॥3॥

एकपदेन उत्तरत

(क) के तुष्यन्ति?

(ख) तस्मात् किं वक्तव्यम्?

उत्तरे (क) मानवाः (ख) प्रियं

पूर्णवाक्येन उत्तरत

(क) सर्वे केन तुष्यन्ति?

उत्तरम् - सर्वे प्रियवाक्यप्रदानेन तुष्यन्ति।

भाषिक-कार्यम्

(क) “प्रियवाक्यप्रदानेन तुष्यन्ति मानवा:-”- अत्र कः कर्ता?

(अ) प्रियवाक्यप्रदानेन (ब) तुष्यन्ति (स) मानवाः

(ख) अप्रियम् इति शब्दस्य किं विलोमपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(अ) प्रिय (ब) सर्वे, (स) मानवाः

उत्तरे -(क) (स) मानवाः (ख) (अ)प्रियं

गच्छन् पिपीलको याति योजनानां शतान्यपि।

अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ॥4॥

एकपदेन उत्तरत -

(i) गच्छन् योजनानां शतान्यपि कः याति ?

(ii) अगच्छन् कः पदमेकं न गच्छति?

उत्तरे - i)पिपीलकः ii) वैनतेयः

पूर्णवाक्येन उत्तरत -

(i) गच्छन् पिपीलकः कति योजनानां याति?

उत्तरं - गच्छन् पिपीलकः शतानि योजनानां याति ?

भाषिक कार्य -

(i) गरुडः इत्यस्य पर्यायपदं किं ?

(अ) वैनतेयः (ब) याति (स) पिपीलकः

(ii) “पिपीलकः योजनानां याति” अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किं ?

(अ) पिपीलकः (ब) योजनानां (स) याति

उत्तरे - i - (अ) वैनतेयः ii - (अ) पिपीलकः

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः।

वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥5॥

एकपदेन उत्तरत -

(i) काकः कीदृशः ?

(ii) पिकः कीदृशः ?

उत्तरे - i- कृष्णः ii -कृष्णः

पूर्णवाक्येन उत्तरत -

(i) पिककाकयोः भेदः कदा भवति ?

उत्तरं - पिककाकयोः भेदः वसन्तसमये भवति ?

भाषिक कार्य -

(i) “कोकिलः” इत्यस्य पर्यायपदं किं ?

(अ) काकः (ब) कृष्णः (स) पिकः

(ii) “श्वेतः” इत्यस्य विलोमपदं किं ?

अ) काकः (ब) कृष्णः (स) पिकः

उत्तरे - i-(स) पिकः ii -(ब) कृष्णः

9 क्रीडास्पर्धा

क्रीडास्पर्धा पाठ का परिचय

इस पाठ में मध्यम पुरुष तथा उत्तम पुरुष के सर्वनाम का प्रयोग किया गया है। यथा- त्वम् (तुम), यूयम् (तुम सब), तव (तुम्हारा) तथा अहम् (मैं), वयम् (हम सब), मम (मेरा) आदि। इसके साथ ही मध्यम तथा उत्तम पुरुष के क्रियापद भी प्रयोग किए गए हैं। यथा- ‘यूयम् गच्छथै’, ‘वयम् गच्छामः’ आदि।

स्मरणीयम्-क्रियापद की भाँति मध्यम तथा उत्तम पुरुष के सर्वनाम पद का रूप भी सभी लिंगों में एक समान होता है। यथा- वयम् बालकाः (पुरुष) गच्छामः। वयम् बालिकाः (स्त्री) गच्छामः।

क्रीडास्पर्धा

इस पाठ में सर्वनामों का प्रयोग बताया गया है। सबसे पहले ‘एषः विद्यालयः’ इस वाक्य से यह स्पष्ट हो जाता है कि जो विभक्ति, वचन तथा लिङ्ग संज्ञा शब्द में होता है वही सर्वनाम में भी रहता है। विद्यालयः में प्रथमा विभक्ति, एकवचन तथा पुंलिङ्ग का प्रयोग है।

इसका अनुसरण करते हुए सर्वनाम में भी प्रथमा विभक्ति, एकवचन, पुंलिङ्ग वाले ‘एषः’ पद का प्रयोग हुआ है। प्रस्तुत पाठ के अंतर्गत पुंलिङ्ग में एषः (एकवचन) तथा एते (बहुवचन) रूपों के प्रयोग बताए गए हैं। स्त्रीलिङ्ग में एषा (एकवचन) तथा एताः (बहुवचन) पद होते हैं। इसी तरह नपुंसकलिङ्ग में एतत् (एकवचन) व एतानि (बहुवचन) होते हैं। ये सब प्रथम पुरुष के सर्वनाम हैं। मध्यम पुरुष में त्वम् (एकवचन), यूयम् (बहुवचन) तथा सम्बन्ध वाचक तव (एकवचन), युष्माकम् (बहुवचन) का प्रयोग बताया है। उत्तम पुरुष में अहम् (एकवचन) वयम् (बहुवचन) के साथ सम्बन्ध वाचक मम (एकवचन) तथा अस्माकम् (बहुवचन) के प्रयोग को दर्शाया गया है।

हुमा	- यूयं कुत्र गच्छथ?
इन्द्रः	- वयं विद्यालयं गच्छामः।
फेकनः	- तत्र क्रीडास्पर्धाः सन्ति। वयं खेलिष्यामः।
रामचरणः	- किं स्पर्धाः केवलं बालकेभ्यः एव सन्ति?
प्रसन्ना	- नहि, बालिकाः अपि खेलिष्यन्ति।

- रामचरण: - किं यूं सर्व एकस्मिन् दले स्थ? अथवा पृथक् पृथक् दले?
 प्रसन्ना - तत्र बालिका: बालका: च मिलित्वा खेलिष्यन्ति।
 फेकन: - आम्, बैडमिंटन-क्रीडायां मम सहभागिनी जूली अस्ति।

शब्दार्थः

यूयम्-तुम सब (you all), कुत्र-कहाँ (where), गच्छथ-जा रहे हो (are going), वयम्-हम सब (all of us), विद्यालम्-स्कूल (को) (to school), गच्छामः-जा रहे हैं (are going), तत्र-वहाँ (there), क्रीडास्पर्धा:-खेल-प्रतियोगिता (sports competition), खेलिष्यामः-खेलेंगी/खेलेंगे (shall play), बालकेभ्यः-लड़कों के लिए (for boys), एव-ही (only), बालिका:-लड़कियाँ (girls), अपि-भी (also), खेलिष्यन्ति-खेलेंगी (shall play), सर्व-सब (all), एकस्मिन् दले- एक ही दल में (in one team), स्थ-हो (are), पृथक्-अलग (different), मिलित्वा-मिलकर (together), आम्-हाँ (yes), बैडमिंटन क्रीडायाम्-बैडमिंटन के खेल में (in the game of badminton), मम-मेरा/ मेरे/मेरी (me'n'mine), सहभागिनी-साथी (mate/partner)।

सरलार्थ : -

हुमा - तुम लोग कहाँ जा रहे हो?
 इंदर - हम विद्यालय जा रहे हैं।
 फेकन - वहाँ खेल प्रतियोगिताएं हो रही हैं। हम खेलेंगे।
 रामचरण - क्या प्रतियोगिताएँ केवल लड़कों के लिए हैं?
 प्रसन्ना - नहीं, लड़कियाँ भी खेलेंगी।
 रामचरण - क्या तुम सब एक दल में हो या पृथक्-पृथक् दल में?
 प्रसन्ना - वहाँ लड़के-लड़कियाँ मिलकर खेलेंगे।
 फेकन - हाँ, बैडमिंटन में मेरी साथी जूली है।

- Huma - Where are you going?
 Inder - We are going to school.
 Phekan - Sports competition is going on there. We too shall play.
 Ramcharana - Are these matches only for boys?
 Prasanna - No, girls will also play.
 Ramcharana - Are you all in one team or different teams?
 Prasanna - There the girls and boys will play together.
 Phekan - Yes, in badminton my teammate is Julie.

- प्रसन्ना - एतद् अतिरिक्तं कबड्डी, नियुद्धं, क्रिकेट, पादकन्दुकं, हस्तकन्दुकं, चतुरङ्गः इत्यादयः स्पर्धाः भविष्यन्ति।
 इंदरः - हुमे! किं त्वं न क्रीडसि? तव भगिनी तु मम पक्षे क्रीडति।

हुमा - नहि, मा चलचित्रं रोचते। परम् अत्र अहं दर्शकरूपेण स्थास्यामि।

फेकनः - अहो! पूरनः कुत्र अस्ति? किं सः कस्यामपि स्पर्धायाम् प्रतिभागी नास्ति ?

शब्दार्थः :-

एतत् अतिरिक्तं-इसके अलावा (beside this), नियुधं-जूडो (judo), पादकन्दुकं-फुटबॉल (football), हस्तकन्दुकं-वॉलीबॉल/बास्केटबॉल (basket ball/ volleyball), चतुरङ्ग-चेस (chess), इत्यादयः-इत्यादि (etc.), भविष्यन्ति-होंगे/होंगी (will be), त्वम्-तुम (you), क्रीड़ा-खेल रही हो (are playing) (singular), तव-तुम्हारी (your), भगिनी-बहन (sister), मम पक्षे-मेरे पक्ष में (in my team), मह्यम्-मुझे (मेरे लिए) (me for me), रोचते-अच्छा लगता है (like), स्थास्यामि-रहूंगी/रहेंगा (shall stay), कस्यामपि (कस्याम् + अपि)-किसी में भी (in any), स्पर्धायाम्-प्रतियोगिता में (in a match), नास्ति (न + अस्ति)-नहीं है (is not)

सरलार्थ :-

प्रसन्ना - इसके अतिरिक्त कबड्डी, जूडो, क्रिकेट, फुटबॉल, वॉलीबॉल, चेस इत्यादि स्पर्धाएँ भी होंगी।

इंदर - हुमा, क्या तुम नहीं खेल रही हो? तुम्हारी बहन तो मेरी टीम में खेल रही है।

हुमा - नहीं मुझे सिनेमा में रुचि है। वहाँ मैं दर्शक के रूप में रहूंगी।

फेकन - ओह! पूरन कहाँ है? क्या वह किसी मैच में भाग नहीं ले रहा?

Prasanna - Besides this, Kabaddi, Judo, Cricket, Football, Volleyball, Chess etc.
sports competitions will be held there.

Inder - Huma, are you not participating in any game? Your sister is playing in
our team.

Huma - No, I am interested in films. I shall be present there as a spectator.

Phekan - Oh! where is Pooran? Is he not participating in any match?

रामचरणः - सः द्रष्टुं न शक्नोति। तस्मै अस्माकं विद्यालये पठनाय तु विशेषव्यवस्था वर्तते।
परं क्रीडायै प्रबन्धः नास्ति।

हुमा - अयं कथमपि न न्यायसङ्गतः। पूरनः सक्षमः, परं प्रबन्धस्य अभावात् क्रीडितुं न
शक्नोति।

इन्दरः - अस्माकं तादृशानि अनेकानि मित्राणि सन्ति। वस्तुतः तानि अन्यथासमर्थानि।

फेकनः - अतः वयं सर्वे प्राचार्य मिलामः। तं कथयामः। शीघ्रमेव तेषां कृते व्यवस्था भविष्यति।

शब्दार्थः

द्रष्टुम्-देखना (to see), शक्नोति-सकता/सकती है (is able), तस्मै-उसके लिए (for him), अस्माकम्-हमारा/हमारी/हमारे (our), विद्यालये-विद्यालय में (in school), पठनाय-पढ़ने के लिए (for study), वर्तते-हैं (is), परम्-लेकिन (but), क्रीड़ायै-खेलने के लिए (for playing), अयम्-यह (this), कथमपि-किसी प्रकार भी नहीं (in no way), न्यायसङ्गत-उचित (justified), समर्थ-सक्षम, योग्य (capable), प्रबन्धस्य-प्रबन्ध के (for arrangement), अभावात्-अभाव के कारण (due to lack of), क्रीड़ितुम्-खेलने के लिए (to play), तादृशानि-वैसे (like that), वस्तुतः-वास्तव में (in fact), अन्यथासमर्थानि-अन्य तरीके से समर्थ (differently abled), मिलामः-मिलते हैं (हम) (meet), कथयामः-कहते हैं (tell), शीघ्रमेव (शीघ्रम् + एव)-जल्द ही (soon), तेषां कृते-उनके लिए (for them), व्यवस्था-व्यवस्था/इंतज़ाम (arrangement), भविष्यति-हो जाएगा/जाएगी (will be)

सरलार्थ :

रामचरण - वह देख नहीं सकता। उसके लिए हमारे विद्यालय में पढ़ने के लिए तो विशेष प्रबंध है, किंतु खेल के लिए प्रबंध नहीं है।

हुमा - यह किसी प्रकार भी न्यायसंगत नहीं है। पूरन सक्षम है, किंतु प्रबंध के अभाव के कारण खेल नहीं सकता।

इंदर - हमारे ऐसे अनेक मित्र हैं। वास्तव में वे अन्य तरीके से समर्थ हैं।

फेकन - इसलिए हम सब प्रिंसिपल से मिलते हैं। उनसे कहते हैं। अर्थात् इस बारे में बात करते हैं। शीघ्र ही उनके लिए व्यवस्था हो जाएगी।

Ramchran - He is not able to see. For him there is special arrangement for studying in our school. But there is no arrangement for playing.

Huma - This is not at all fair, Pooran is capable, but due to lack of facilities, he can't play.

Inder - We have many friends like that. In fact they are differently abled.

Phekan - We meet the principal. We tell him. Very soon there would be arrangement for them.

कर्ता के पुरुष के अनुसार भी क्रियापद में रूपांतर आता है।

(क) प्रथम पुरुष	-	त्वम् ↓ गच्छसि	युवाम् ↓ गच्छथः	यूयम् ↓ गच्छथ
उत्तम पुरुष	-	अहम् ↓ गच्छामि	आवाम् ↓ गच्छावः	वयम् ↓ गच्छामः
(ख) लट् लकार (वर्तमान काल)	-	अस्ति भवति	स्तः भवतः	सन्ति भवन्ति
लृट् लकार (भविष्यत् काल)	-	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
(ग) क्रीडति-क्रोडिष्यति तिष्ठति-स्थास्यति		खेलति-खेलिष्यति	इत्यादि।	

(घ) मम (मेरा)	तव (तुम्हारा)	माम् (मुझे)
त्वाम् (तुम्हें)	महयम् (मेरे लिए)	तुभ्यम् (तुम्हारे लिए) आदि।

पठितावबोधनम्

हुमा - यूं कुत्र गच्छथ?

इन्द्रः - वयं विद्यालयं गच्छामः।

फेकनः - तत्र क्रीडास्पर्धाः सन्ति। वयं खेलिष्यामः।

रामचरणः - किं स्पर्धाः केवलं बालकेभ्यः एव सन्ति?

प्रसन्ना - नहि, बालिकाः अपि खेलिष्यन्ति।

रामचरणः - किं यूं सर्वे एकस्मिन् दले स्थ? अथवा पृथक्-पृथक् दले?

प्रसन्ना - तत्र बालिकाः बालकाः च मिलित्वा खेलिष्यन्ति।

फेकनः - आम्, बैडमिंटन-क्रीडायां मम सहभागिनी जूली अस्ति।

प्रसन्ना - एतद् अतिरिक्तं कबड्डी, नियुद्धं, क्रिकेटं, पादकन्दुकं, हस्तकन्दुकं, चतुरड्गः इत्यादयः स्पर्धाः भविष्यन्ति।

एकपदेन उत्तरत-

- (i) तत्र का: सन्ति ?
 - (ii) बैडमिंटन- क्रीडायां फेकनस्य सहभागिनी का अस्ति ?
- उत्तरे - (i) क्रीडास्पर्धाः (ii) जूली

पूर्णवाक्येन उत्तरत-

- (i) नहि, का: अपि खेलिष्यन्ति?
 - (ii) तत्र का: मिलित्वा खेलिष्यन्ति ?
- उत्तरे - (i) नहि, बालिकाः अपि खेलिष्यन्ति। (ii) तत्र बालिकाः बालकाः च मिलित्वा खेलिष्यन्ति।

भाषिककार्यम्

- (i) 'बालिका: अपि खेलिष्यन्ति' अस्मिन् वाक्ये अव्ययपदं किम् ?
(अ) बालिका: (ब) अपि (स) खेलिष्यन्ति
- (ii) 'किं यूयं सर्वे एकस्मिन् दले स्थ' अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम् ?
(अ) किं (ब) एकस्मिन् (स) यूयं
- उत्तरे - (i) (ब) अपि (ii) (स) यूयं

इन्द्रः - हुमे! किं त्वं न क्रीडसि? तव भगिनी तु मम पक्षे क्रीडति।
हुमा - नहि, महयं चलचित्रं रोचते। परम् अत्र अहं दर्शकरूपेण स्थास्यामि।
फेकनः - आहो! पूरनः कुत्र अस्ति? किं सः कस्यामपि स्पर्धायां प्रतिभागी नास्ति?
रामचरणः - सः द्रष्टुं न शक्नोति। तस्मै अस्माकं विद्यालये पठनाय तु विशेषव्यवस्था वर्तते। परं क्रीडायै
प्रबन्धः नास्ति।
हुमा - अयं कथमपि न न्यायसङ्गतः। पूरनः सक्षमः, परं प्रबन्धस्य अभावात् क्रीडितुं न शक्नोति।
इन्द्रः - अस्माकं तादशानि अनेकानि मित्राणि सन्ति। वस्तुतः तानि अन्यथासमर्थानि।
फेकनः - अतः वयं सर्वे प्राचार्य मिलामः। तं कथयामः। शीघ्रमेव तेषां कृते व्यवस्था भविष्यति।

एकपदेन उत्तरत-

- (i) महयं किं रोचते?
(ii) शीघ्रमेव तेषां कृते का भविष्यति?
- उत्तरे (i) चलचित्रं (ii) व्यवस्था

पूर्णवाक्येन उत्तरत-

- (i) अस्माकं तादशानि अनेकानि कानि सन्ति ?
(ii) अस्माकं विद्यालये कस्मै विशेषव्यवस्था वर्तते?
उत्तरे (i) अस्माकं तादशानि अनेकानि मित्राणि सन्ति | (ii) तस्मै अस्माकं विद्यालये पठनाय तु विशेषव्यवस्था वर्तते।

भाषिककार्यम्

- (i) 'पूरनः सक्षमः, परं प्रबन्धस्य अभावात् क्रीडितुं न शक्नोति।' अस्मिन् वाक्ये अक्षमः पदस्य विलोमपदं किम् ?
(अ) पूरनः (ब) परं (स) सक्षमः
- (ii) 'सः द्रष्टुं न शक्नोति' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम् ?
(अ) सः (ब) शक्नोति (स) द्रष्टुं
- उत्तरम्-(i) (स) सक्षमः (ii) (ब) शक्नोति

10 कृषिका: कर्मवीरा:

सूर्यस्तपतु मेघाः वा वर्षन्तु विपुलं जलम्।
कृषिका कृषिको नित्यं शीतकालेऽपि कर्मठौ॥
ग्रीष्मे शरीरं सस्वेदं शीते कम्पमयं सदा।
हलेन च कुदालेन तौ तु क्षेत्राणि कर्षतः॥२॥

शब्दार्थः

सूर्यस्तपतु (सूर्यः + तपतु)-सूर्य तपाये (the Sun may burn), वर्षन्तु-बरसाएँ (may rain), विपुलम्-बहुत सारा (huge amount), कृषिका-किसान की स्त्री अथवा स्त्री किसान (a farmer's wife or a lady farmer), कर्मठौ-काम में लगे हुए (active), सस्वेदम्-स्वेद (पसीने) से युक्त (full of sweat), कर्षतः-जुताई करते हैं (to plough), कृषिकः-किसान (farmer), कुदालेन-कुदाल से (with spade)

सरलार्थ :-

चाहे, सूरज तपाये या बादल अत्यधिक बरसें किसान तथा उसकी पत्नी सदा सर्दी में भी काम में लगे रहते हैं। गरमी में शरीर पसीने से भरा हुआ होता और ठंड में कंपनयुक्त अर्थात् काँपता रहता है किंतु फिर भी वे दोनों हल से और कुदाल से खेतों को जोतते रहते हैं।

पादरयोर्न पदत्राणे शरीरे वसनानि नो।
निर्धनं जीवनं कष्टं सुखं दूरे हि तिष्ठति॥३॥
गृहं जीर्णं न वर्षासु वृष्टिं वारयितुं क्षमम्।
तथापि कर्मवीरत्वं कृषिकाणां न नश्यति॥४॥

शब्दार्थः -

पदत्राणे-जूते (shoes), पादयोः-पैरों में (on feet), वसनानि-वस्त्र (clothes), तिष्ठति-रहता है (stays), जीर्णम्-पुराना (old), वृष्टिम्-बारिश को (rain), वारयितुम्-रोकने के लिए (to ward off), क्षमम्-समर्थ (able/capable), कर्मवीरत्वम्-कर्मठता (activity/active nature), न नश्यति-नष्ट नहीं होता (is not destroyed/ does not stop)।

अन्वयः

3. पादयोः पदत्राणे नः (स्तः) शरीरे वसनानि न (सन्ति), निर्धनम् कष्टम् जीवनम् कष्टम्, सुखम् दूरे हि तिष्ठति।
4. जीर्णम् गृहम् वर्षासु वृष्टिं वारयितुम् क्षमम् न (अस्ति); तथापि कृषिकाणाम् कर्मवीरत्वं न नश्यति।

सरलार्थ :

पैरों में जूते नहीं, शरीर पर कपड़े नहीं, निर्धन, कष्टमय जीवन है, सुख सदा दूर ही रहता है। घर टूटा-फूटा (पुराना) है, वर्षा के समय बारिश (अर्थात् बारिश का पानी अंदर आने से) रोकने में असमर्थ है। तो भी किसानों की कर्मनिष्ठा नष्ट नहीं होती अर्थात् वे कृषि के काम में लगे रहते हैं।

There are no shoes on the feet, no clothes on the body. Life is full of poverty and there are difficulties and comforts stay far away. Their dwelling is old and during rains it is not able to keep off the rain i.e; the rain water (from seeping in.) but their activity (hardwork) does not stop.

तयोः श्रमेण क्षेत्राणि सस्यपूर्णानि सर्वदा।
धरित्री सरसा जाता या शुष्का कण्टकावृता॥५॥
शाकमन्नं फलं दुग्धं दत्त्वा सर्वभ्य एव तौ।
क्षुधा-तृष्णाकुलौ नित्यं विचित्रौ जन-पालकौ॥६॥

शब्दार्थः:

तयोः-उन दोनों के (both of them), सस्यपूर्णानि-फसल से युक्त (full of crops), सर्वदा-हमेशा (always), धरित्री-धरा (earth/land), सरसा-रसपूर्ण। हरी-भरी (full of greenery), शुष्का-सूखी (dry), कण्टकावृता (कण्टक+आवृता)-काँटों से ढकी हुई (covered with thorns), शाकमन्नम् (शाकम्+अन्नम्) -सब्जी तथा अन्न (vegetables and grains), दत्त्वा-देकर (giving), क्षुधा-तृष्णाकुलौ (तृष्णा + आकुलौ)-भूख-प्यास से व्याकुल (distressed with hunger and thirst)।

अन्वयः -

5. तयोः श्रमेण क्षेत्राणि सर्वदा सस्यपूर्णानि (सन्ति), या धरित्री शुष्का कण्टकावृता (च आसीत्) (सा) सरसा जाता।

6. तौ सर्वभ्यः एव शाकम् अन्नम् फलं दुग्धं (च) दत्त्वा नित्यं क्षुधा-तृष्णाकुलौ (स्तः) (तौ) विचित्रौ जनपालकौ (स्तः)।

सरलार्थः-

उन दोनों (किसान तथा उसकी पत्नी) के परिश्रम से खेत सदा फसलों से भर जाते हैं। धरती जो पहले सूखी व काँटों से भरी थी अब हरी-भरी हो जाती है। वे दोनों सब को सब्जी, अन्न, फल-दूध (आदि) देते हैं (किन्तु) स्वयं भूख-प्यास से व्याकुल रहते हैं। वे दोनों विचित्र (अनोखे) जन पालक हैं। (यह एक विडंबना है कि दूसरों की भूख मिटाने वाले स्वयं भूख का शिकार हैं।)

With the hard work of those two (the farmer and his wife) the fields are filled with crops. The land that was dry and full of thorns becomes fertile and full of greenery. They provide vegetables, grains, milk fruits to everybody but they themselves remain afflicted with hunger and thirst. These two are strange care-takers. (It is a paradox that those who alleviate the pangs of hunger of other people are themselves victims of hunger.

पठितावबोधनम्

सूर्यस्तपतु मेघाः वा वर्षन्तु विपुलं जलम्।
 कृषिका कृषिको नित्यं शीतकालेऽपि कर्मठौ ॥1॥
 ग्रीष्मे शरीरं सस्वेदं शीते कम्पमयं सदा।
 हलेन च कुदालेन तौ तु क्षेत्राणि कर्षतः ॥2॥

एकपदेन उत्तरत -

- (i) कः तपतु ?
- (ii) के वर्षन्तु ?
- उत्तरे - i - सूर्यः ii मेघाः

पूर्णवाक्येन उत्तरत -

- (i) कृषिका: कृषिकः च केन क्षेत्राणि कर्षतः ?
- उत्तरम् - कृषिका कृषिकः च हलेन कुदालेन च कर्षतः ।

भाषिक कार्य -

- (i) "सलिलम्" इत्यस्य पर्यायपदं किं ?
 (अ) जलं (ब) विपुलं (स) शरीरं
- (ii) "मेघाः विपुलं जलम् वर्षन्तु" अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किं । ?
 (अ) मेघाः (ब) वर्षन्तु (स) विपुलं
 उत्तरे - i -अ) जलं ii (ब) वर्षन्तु

पादयोर्न पदत्राणे शरीरे वसनानि नो।
 निर्धनं जीवनं कष्टं सुखं दूरे हि तिष्ठति ॥3॥
 गृहं जीर्णं न वर्षासु वृष्टिं वारयितुं क्षमम्।
 तथापि कर्मवीरत्वं कृषिकाणां न नश्यति ॥4॥

एकपदेन उत्तरत -

- (i) कुत्र वसनानि न ?
- (ii) दूरे किं तिष्ठति?
- उत्तरे - i - शरीरे ii सुखं

पूर्णवाक्येन उत्तरत -

- (i) कर्मवीरत्वं केषां न नश्यति?
- उत्तरम् - कर्मवीरत्वं कृषिकाणां न नश्यति ।

भाषिक कार्य -

- (i) "जर्जरं" इत्यस्य पर्यायपदं किं ?
 (अ) जीर्णं (ब) क्षमं (स) गृहं
- (ii) "पाश्वर्ते" इत्यस्य विलोमपदं किं?
 (अ) दूरे (ब) शरीरे (स) निर्धनं
 उत्तरे - i -अ) जीर्णं ii दूरे

तयोः श्रमेण क्षेत्राणि सस्यपूर्णानि सर्वदा।
 धरित्री सरसा जाता या शुष्का कण्टकावृता ॥5॥
 शाकमन्नं फलं दुग्धं दत्त्वा सर्वेभ्य एव तौ।
 क्षुधा-तृष्णाकुलौ नित्यं विचित्रौ जन-पालकौ ॥6॥

एकपदेन उत्तरत -

- (i) तयोः श्रमेण कानि सस्यपूर्णानि भवति ?
 - ii) का सरसा जाता?
- उत्तरे - i - क्षेत्राणि ii धरित्री

पूर्णवाक्येन उत्तरत -

- (i) विचित्रौ जन-पालकौ किं किं यच्छन्ति ?
- उत्तरम् - विचित्रौ जन-पालकौ शाकमन्नं फलं दुग्धं यच्छन्ति ।

भाषिक कार्य -

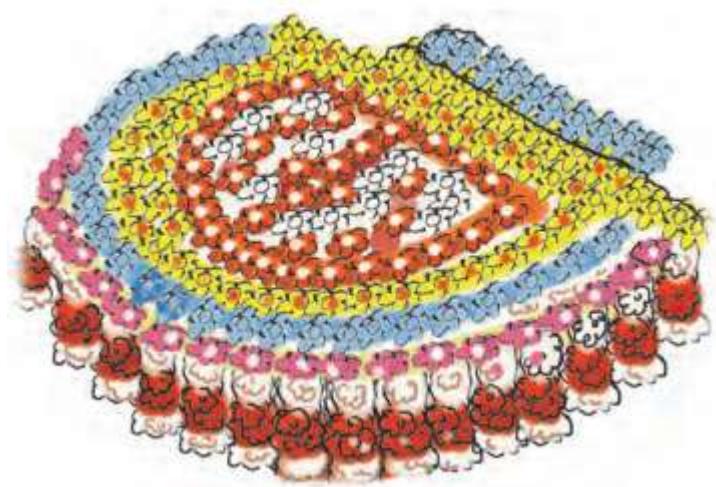
- (i) “पृथ्वी “ इत्यस्य पर्यायपदं किं ?
 - (अ) शुष्का (ब) धरित्री (स) सस्य
 - (ii) “नीरसा” इत्यस्य विलोमपदं किं?
 - (अ) क्षुधा (ब) सरसा (स) श्रमेण
- उत्तरे - i -(ब) धरित्री ii (ब) सरसा

11 पुष्पोत्सवः

पुष्पोत्सवः पाठ का परिचय

इस पाठ में पुष्पों के उत्सव 'फूल वालों की सैर' का वर्णन आया है। यह उत्सव दिल्ली में अक्टूबर के महीने में मनाया जाता है। पुष्पों से बने पंखे इस उत्सव के मुख्य आकर्षण हैं। यह उत्सव गत दो सौ वर्ष से चलता आ रहा है।

इस पाठ में सप्तमी विभक्ति के शब्द-रूप का प्रयोग आया है। सप्तमी का प्रयोग 'में' (in) तथा 'पर' (on) के अर्थ में होता है। यथा-स्कूल में (in the school) = विद्यालय, वृक्ष पर (on the tree) = वृक्षे इत्यादि।

भारतवर्ष उत्सवप्रिय देश है। यहाँ कभी शस्योत्सव है तो कभी पशूत्सव है। कहीं धार्मिकोत्सव है तो कहीं यानोत्सव है। इनमें 'पुष्पोत्सव' अत्यधिक प्रसिद्ध उत्सव है। देहली में मेहराली क्षेत्र में अक्टूबर मास में इसका आयोजन होता है। इस अवसर पर अनेक प्रकार के पुष्प दृष्टिगोचर होते हैं। इसमें फूलों से निर्मित पंखे विशेष आकर्षण होते हैं। कुछ गुलाब के फूलों से, कुछ कनेर के फूलों से तथा कुछ जपा पुष्पों से बनाये जाते हैं। यह उत्सव तीन दिन चलता है। इन दिनों में पतंग उड़ाना आदि खेल भी चलते हैं। बीच में यह परम्परा बंद हो गई थी, परंतु स्वतन्त्रता प्राप्ति के पश्चात् यह परम्परा पुनः प्रारम्भ हो गई है।

उत्सवप्रियः भारतदेशः। अत्र कुत्रचित् शस्योत्सवः भवति, कुत्रचित् पशूत्सवः भवति, कुत्रचित् धार्मिकोत्सवः भवति कुत्रचित् च यानोत्सवः। एतेषु एव अस्ति अन्यतमः पुष्पोत्सवः इति। अयं 'फूलवालों की सैर' इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति।

शब्दार्थः -

उत्सवप्रियः- उत्सव का प्रेमी (lover of festival, festive occasion), कुत्रचित्-कहीं पर (somewhere), शस्योत्सवः (शस्यः + उत्सवः)-फसलों का उत्सव (festival of crops), पशूत्सवः (पशु+उत्सवः)-पशुओं का उत्सव (festival of animals), यानोत्सव (यान + उत्सवः)-गाड़ियों का उत्सव

(festival of vehicles), एतेषु-इनमें (among these), अन्यतमः:-अनेक में एक (one among many), नाम्ना-नाम से (by name)।

सरलार्थ :

भारत उत्सव प्रेमी देश है। यहाँ कहीं पर फसलों का उत्सव होता है, कहीं पर पशुओं का उत्सव होता है। कहीं पर धार्मिक उत्सव होता है तो कहीं पर गाड़ियों का उत्सव होता है। इनमें से एक है-पुष्पोत्सव (फूलों का उत्सव)। यह 'फूल वालों की सैर' इस नाम से प्रसिद्ध है।

India is a country that loves festivals. Somewhere there is the festival of farmers, somewhere there is the festival of animals. Somewhere there are religious festivals and somewhere there is the festival of vehicles. Among these there is one festival of flowers. This is famous by the name of 'Phool Walon Ki Sair'.

देहल्या: मेहरौलीक्षेत्रे ऑक्टोबरमासे अस्य आयोजनं भवति। अस्मिन् अवसरे तत्र बहुविधानि पुष्पाणि दृश्यन्ते। परं प्रमुखम् आकर्षणं तु अस्ति पुष्पनिर्मितानि व्यजनानि। जनाः एतानि पुष्पव्यजनानि योगमायामन्दिरे बछित्यारकाकी इत्यस्य समाधिस्थले च अर्पयन्ति। केचन पाटलपुष्पैः निर्मितानि, केचन कर्णिकारपुष्पैः अन्ये जपाकुसुमैः, अपरे मल्लिकापुष्पैः, इतरे च गेन्दापुष्पैः निर्मितानि व्यजनानि नयन्ति।

शब्दार्थः-

देहल्या:-देहली के (of Delhi), अस्य-इसका (of this), अस्मिन् अवसरे-इस अवसर पर (on this occasion), दृश्यन्ते-दिखाई देते हैं (are seen), पुष्पनिर्मितानि-फूलों से बने (made with flower), व्यजनानि-पंखे (fans), समाधि स्थले-समाधि/ दरगाह पर (at the place of burial), अर्पयन्ति-अर्पण करते हैं (offer), पाटलपुष्पैः-गुलाब के फूलों से (with roses, flowers), कर्णिकारपुष्पैः-कनेर के फूलों से (with oleander flowers), जपाकुसुमैः-गुडहल के फूलों से (with china roses), मल्लिकापुष्पैः- चमेली के फूलों से (with jasmin flowers), इतरे/अतरे/अन्ये-दूसरे (others), नयन्ति-ले जाते हैं (take carry)।

सरलार्थ :-

देहली के मेहरौली क्षेत्र में अक्टूबर के महीने में इसका आयोजन होता है। इस अवसर पर अनेक प्रकार के फूल दिखाई देते हैं। किंतु मुख्य आकर्षण होता है-'फूलों से बने पंखे।' लोग इन फूलों के पंखों को योग माया के मंदिर में बछित्यार काकी की समाधि पर अर्पित करते हैं। कुछ गुलाब के फूलों से बने होते हैं, कुछ कनेर के फूलों से, कुछ गुडहल के फूलों से, कुछ चमेली के फूलों से दूसरे गेंदा के फूलों से बने पंखे ले जाते हैं।

In Delhi's Mehrauli region in the month of October, this (festival) is organised. Various types of flowers are seen on this occasion. But the chief attraction is the fans made of flowers. People bring these flower fans and offer it at the burial of

Bakhtiar Kaki in Yoga Maya temple. Some people bring fans made with roses, some with oleander flowers, other with china roses, yet others with jasmine flowers.

अयम् उत्सवः दिवसत्रयं यावत् प्रचलति। एतेषु दिवसेषु पतड्गानाम् उड्डयनम् विविधः क्रीडाः मल्लयुद्धं चापि प्रचलति। विगतेभ्यः द्विशतवर्षेभ्यः पुष्पोत्सवः जनान् आनन्दयति। मध्ये इयं परम्परा स्थगिता आसीत्। परं स्वतन्त्रताप्राप्तेः पश्चात् इयं मनोहरिणी परम्परा पुनः समारब्धा। पुष्पोत्सवः अद्यापि सोल्लासं सोत्साहं च प्रचलति।

शब्दार्थ:-

दिवसत्रयं यावत्-तीन दिन तक (for three days), पतड्गानाम्-पतंगों को उड़ाना (flying the kites), मल्लयुद्धम्-कुश्ती (wrestling), प्रचलति-चलता रहता है (go on), विगतेभ्यः द्विशतवर्षेभ्यः-गत दो सौ साल से (for the last 200 years), आनन्दयति-आनंदित करता है (gives happiness), समारब्धा-शुरू हो गई (was started), सोल्लासम्-उल्लासपूर्वक (with excitement)।

सरलार्थ:-

यह उत्सव तीन दिन तक चलता रहता है। इन दिनों में पतंगों का उड़ाना, विविध क्रीड़ाएँ और कुश्ती भी चलती हैं। गत दो सौ साल से पुष्पोत्सव लोगों को आनंदित कर रहा है। बीच में यह परंपरा स्थगित हो गई थी। किंतु स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद यह मनोहारी प्रथा पुनः शुरू हो गई है। पुष्पोत्सव आज भी उत्साहपूर्वक और उल्लासपूर्वक चलता है।

This festival goes on for three days. During these days flying of kites, various sports and wrestling too go on, For the last two hundred years this festival has entertained people. In the meantime, this tradition was abolished. But after independence this beautiful tradition has started once again. Even today this festival goes on with joy and excitement.

समयवाचक व स्थानवाचक शब्दों में सप्तमी विभक्ति का प्रयोग होता है।

दिवसे	दिवसयोः	दिवसेषु
विद्यालये	विद्यालयोः	विद्यालयेषु
मासे	मासयोः	मासेषु

पठितावबोधनम्

उत्सवप्रियः भारतदेशः। अत्र कुत्रचित् शस्योत्सवः भवति, कुत्रचित् पशूत्सवः भवति, कुत्रचित् धार्मिकोत्सवः भवति कुत्रचित् च यानोत्सवः। एतेषु एव अस्ति अन्यतमः पुष्पोत्सवः इति। अयं ‘फूलवालों की सैर’ इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति।

देहल्या: मेरौलीक्षेत्रे ऑक्टोबरमासे अस्य आयोजनं भवति। अस्मिन् अवसरे तत्र बहुविधानि पुष्पाणि दृश्यन्ते। परं प्रमुखम् आकर्षणं तु अस्ति पुष्पनिर्मितानि व्यजनानि।

जना: एतानि पुष्पव्यजनानि योगमायामन्दिरे बछितयारकाकी इत्यस्य समाधिस्थले च अर्पयन्ति। केचन पाटलपुष्पैः निर्मितानि, केचन कर्णिकारपुष्पैः, अन्ये जपाकुसुमैः, अपरे मल्लिकापुष्पैः, इतरे च गेन्दापुष्पैः निर्मितानि व्यजनानि नयन्ति।

एकपदेन उत्तरत-

- (i) उत्सवप्रियः कः ?
उत्तरम्- भारतदेशः
- (ii) देहल्या: मेरौलीक्षेत्रे कदा पुष्पोत्सवस्य आयोजनं भवति?
उत्तरम्- ऑक्टोबरमासे

पूर्णवाक्येन उत्तरत-

- (i) जना: एतानि पुष्पव्यजनानि कुत्र अर्पयन्ति?
उत्तरम्- जना: एतानि पुष्पव्यजनानि योगमायामन्दिरे बछितयारकाकी इत्यस्य समाधिस्थले च अर्पयन्ति |
- (ii) पुष्पोत्सवः केन नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति?
उत्तरम्- पुष्पोत्सवः ‘फूलवालों की सैर’ इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति।

भाषिककार्यम्

- (i) ‘परं प्रमुखम् आकर्षणं तु अस्ति पुष्पनिर्मितानि व्यजनानि।’ अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम् ?
(अ) व्यजनानि (ब) परं (स) अस्ति
 - (ii) ‘अस्मिन् अवसरे तत्र बहुविधानि पुष्पाणि दृश्यन्ते।’ अस्मिन् वाक्ये अव्ययपदं किम् ?
(अ) अस्मिन् (ब) तत्र (स) पुष्पाणि
- उत्तरम्- (i) (स) अस्ति (ii) (ब) तत्र

अयम् उत्सवः दिवसत्रयं यावत् प्रचलति। एतेषु दिवसेषु पतङ्गानाम् उड्डयनम्, विविधाः क्रीडाः मल्लयुद्धं चापि प्रचलति। विगतेभ्यः द्विशतवर्षेभ्यः पुष्पोत्सवः जनान् आनन्दयति। मध्ये इयं परम्परा स्थगिता आसीत्। परं स्वतन्त्रताप्राप्तेः पश्चात् इयं मनोहारिणी परम्परा पुनः समारब्धा। पुष्पोत्सवः अद्यापि सोल्लासं सोत्साहं च प्रचलति।

एकपदेन उत्तरत-

(i) अयम् उत्सवः कियत् दिनं यावत् प्रचलति ?

(ii) मध्ये इयं का स्थगिता आसीत्?

उत्तरे - (i) दिवसत्रयम् (ii) परम्परा

पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) एतेषु दिवसेषु काः काः क्रीडाः चापि प्रचलति ?

(ii) कः अद्यापि सोल्लासं सोत्साहं च प्रचलति?

उत्तरे - (i) एतेषु दिवसेषु पतङ्गानाम् उड्डयनम्, विविधाः क्रीडाः मल्लयुद्धं चापि प्रचलति।

(ii) पुष्पोत्सवः अद्यापि सोल्लासं सोत्साहं च प्रचलति ।

भाषिककार्यम्

(i) 'अयम् उत्सवः दिवसत्रयं यावत् प्रचलति।' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम् ?

(अ) यावत् (ब) प्रचलति (स) अयम्

(ii) 'विगतेभ्यः द्विशतवर्षेभ्यः पुष्पोत्सवः जनान् आनन्दयति।' अस्मिन् वाक्ये 'मनुष्यान्' इति पदस्य समानार्थकपदं किम् ?

(अ) पुष्पोत्सवः (ब) विगतेभ्यः (स) जनान्

उत्तरे - (i) (ब) प्रचलति (ii) (स) जनान्

12 दशमः त्वम् असि

दशमः त्वम् असि पाठ का परिचय

इस पाठ में संख्यावाची पदों (पुल्लिग) से परिचय कराया गया है। पाठ में 'कृत्वा' प्रत्ययान्त पदों का प्रयोग भी है। यथा- दृष्ट्वा - देखकर, श्रुत्वा - सुनकर आदि। दस बालक स्नान के लिए नदी पर जाते हैं; स्नान के पश्चात् एक बालक गणना करता है किंतु स्वयं को गिनना भूल जाता है। अतः नौ बालक गिनता है। दूसरा बालक भी गणना में यही त्रुटि करता है। उन्हें लगता है कि उनमें से एक नदी में झूब गया है। वे बहुत दुःखी होते हैं। इसी बीच एक पथिक वहाँ आकर गणना में उनकी सहायता करता है। गिनने वाले को वह कहता है कि दसवें तुम हो। सभी प्रसन्न हो जाते हैं।

इस पाठ में संख्याओं का प्रयोग किया गया है। पाठ का सार इस प्रकार है एक बार दस बालक स्नान करने के लिए नदी पर गए। स्नान करने के पश्चात् एक बालक ने गिनना शुरू किया। उसने सभी बालकों को गिन लिया, परन्तु अपने आप को नहीं गिना। उसके अनुसार वहाँ नौ बालक थे। सभी

ने निश्चय किया कि दसवाँ बालक नदी में डूब गया है।

तब एक यात्री वहाँ आया। उसने उनकी समस्या को सुनकर गिनना प्रारम्भ किया। अब पूरे दस बालक थे। यात्री ने समझाया कि गणना करने वाले बालक ने स्वयं को गिना नहीं। अपनी भूल पर सभी बालक अत्यधिक शर्मिन्दा हुए। अब वे प्रसन्न होकर अपने घर को चले गए।

एकदा दश बालकाः स्नानाय नदीम् अगच्छन्। ते नदीजले चिरं स्नानम् अकुर्वन्। ततः ते तीर्त्वा पारं गताः। तदा तेषां नायकः अपृच्छत्-अपि सर्वे बालकाः नदीम् उत्तीर्णाः?

शब्दार्थः-

एकदा-एक बार (once), दश-दस (ten), अगच्छन्-गए (went), चिरम्-देर तक (for long time), अकुर्वन्-किया (did), तीर्त्वा -तैर कर (after swimming), अपृच्छत्-पूछा (asked), अपि सर्वे उत्तीर्णाः-क्या सब पार कर गए हैं? (have they all crossed?), नदीम्-नदी को (the river)।

सरलार्थ :-

एक बार दस बालक स्नान के लिए नदी पर गए। उन्होंने देर तक नदी के जल में स्नान किया। फिर वे तैरकर नदी के पार गए। तब उनके नायक ने पूछा- क्या सभी बालक नदी पार कर गए हैं? अर्थात् क्या सभी नदी से बाहर आ गए हैं?

Once ten boys went to a river for bathing. They bathed in the river water for long. Then they crossed the river after swimming. Then their leader asked, 'Have all boys crossed the river?'

तदा कश्चित् बालकः अगणयत्- एकः, द्वौ , त्रयः, चत्वारः, पञ्च, षट्, सप्त, अष्टौ, नव इति। सः स्वं न अगणयत् अतः सः अवदत्- नव एव सन्ति। दशमः न अस्ति। अपरः अपि बालकः पुनः अन्यान् बालकान् अगणयत् । तदा अपि नव एव आसन्। अतः ते निश्चयम् अकुर्वन् यत् दशमः नद्यां मग्नः। ते दुःखिताः तूष्णीम् अतिष्ठन्।

शब्दार्थः-

कश्चित्-कोई (someone), द्वौ-दो (two), त्रयः-तीन (three), चत्वारः-चार (four), पञ्च-पाँच (five), षट्-छः (six), सप्त-सात (seven), अगणयत्-गिना (counted), अष्ट-आठ (eight), नव-नौ (nine), स्वं-अपने आपको (himself), दशम्-दस (ten), अपरः-अन्य, दूसरा (other), अन्यान्-दूसरों को (to others), आसन-थे (were), पुनः-फिर से (again), नद्याम्-नदी में (in the river), मग्नः-डूब गया (drowned), तूष्णीम्-चुपचाप (silent), अतिष्ठन्-बैठ गए (sat down, stayed)।

सरलार्थ:-

तब किसी बालक ने गणना की-“एक, दो, तीन, चार, पाँच, छः, सात, आठ, नौ इस तरह।” उसने अपने आपको (स्वयं को) नहीं गिना। अतः वह बोला-“नौ ही हैं, दसवाँ नहीं है।” दूसरे बालक ने भी अन्य बालकों को गिना। फिर भी नौ ही थे। अतः उन्होंने निश्चय किया कि दसवाँ नदी में डूब गया है। वे दुखी हो, चुपचाप बैठ गए।

Then a boy counted one, two, three, four, five, six, seven, eight, nine. He did not count himself. Hence he said—There are only nine. The tenth one is not their.’ Another boy also counted them. Then also there were the same nine. Hence they decided that the tenth had drowned in the river. They were distressed and stayed quiet.

तदा कश्चित् पथिकः तत्र आगच्छत्। सः तान् बालकान् दुःखितान् वृष्ट्वा अपृच्छत्-बालकाः। युष्माकं दुःखस्य कारणं किम्? बालकानां नायकः अकथयत्- ‘वयं दश बालकाः स्नातुम् आगताः। इदानीं नव एव स्मः। एकः नद्यां मग्नः’ इति।

शब्दार्थः-

आगच्छत्-आया (came), पथिकः-पथिक/राहगीर (traveller), वृष्ट्वा -देखकर (having seen), युष्माकम्-तुम लोगों का (yours), अकथयत्-कहा (said), स्नातुम्-नहाने के लिए (to take bath), इदानीम्-अब (now), स्मः-हैं (हम) are (we)|

सरलार्थ :-

तब कोई पथिक वहाँ आया। उसने उन बालकों को दुखी देखकर पूछा-“हे बच्चो! तुम लोगों के दुःख का कारण क्या है?” बालकों के नायक ने कहा-“हम दस लड़के स्नान के लिए आए थे। अब हम नौ ही हैं। एक नदी में डूब गया है।”

Then a traveller came there. Seeing them sad he asked, “Boys! what is the cause of your misery/unhappiness.? The leader of the boys said—“We ten boys, came to take a bath, Now we are only nine. One got drowned in the river.”

पथिकः तान् अगणयत्। तत्र दश बालकाः एव आसन्। सः नायकम् आदिशत् त्वं बालकान् गणय। सः तु नव बालकान् एव अगणयत्। तदा पथिकः अवदत्-“दशमः त्वम् असि इति।” तत् श्रुत्वा प्रहृष्टाः भूत्वा सर्वे गृहम् अगच्छन्।

शब्दार्थः-

नायकम्-नायक को (to the leader), आदिशत्-आदेश दिया (gave instructions), गणय-गिनो count (you), दशमः-दसवाँ (tenth), असि-हो (तुम) are (you), श्रुत्वा-सुनकर (hearing/having heard), प्रहृष्टाः -प्रसन्न (happy), भूत्वा-होकर (keeping/having been)|

सरलार्थ:-

पथिक ने उन्हें गिना। वहाँ दस बालक ही थे। उसने नायक को आदेश दिया-“तुम बालकों को गिनी। उसने तो नौ बालक ही गिने।” तब पथिक बोला-“दसवें तुम हो।” यह सुनकर सब खुश होकर घर चले गए।

The traveller counted them. There were ten boys only. He instructed the leader to count the boys. But he counted only nine boys. Then the traveller said—'you are the tenth.' Hearing this they felt happy and went home.

संस्कृत में एक से चार तक की गणना में संख्यावाची शब्दों में लिंग भेद होता है। पाँच से आगे कोई लिंग भेद नहीं होता।

एकः बालकः	एका बालिका	एकम् पुस्तकम्
द्वौ बालकौ	द्वे बालिके	द्वे पुस्तके
त्रयः बालकाः	तिस्रः बालिकाः	त्रीणि पुस्तकानि
चत्वारः बालकाः	चतस्रः बालिका	चत्वारि पुस्तकानि
पञ्च बालकाः	पञ्च बालिकाः	पञ्च पुस्तकानि

‘कृत्वा’ प्रत्ययान्त पद यथा कृत्वा (कृ+ कृत्वा) = करके; दृष्ट्वा (दृश् + कृत्वा) = देखकर; भूत्वा (भू+ कृत्वा) = होकर आदि अव्यय होते हैं। अर्थात् लिंग, वचन काल आदि के कारण इनमें कोई रूपांतर नहीं होता। कृत्वा प्रत्यय केवल धातुओं में जोड़ा जाता है। धातु में लगने पर इसका केवल ‘त्वा’ शेष रहता है।

यथा— पठ् + कृत्वा = पठित्वा (पढ़कर)

वाक्य— छात्राः विद्यालये पठित्वा गृहं गच्छन्ति।

↓ ↓ ↓ ↓ ↓

छात्र विद्यालय में पढ़कर घर जा रहे हैं।

अथवा अहं विद्यालये पठित्वा गृहं गच्छामि। दोनों वाक्यों में पुरुष व वचन का भेद होने पर भी ‘पठित्वा’ के रूप में कोई अंतर नहीं आया।

‘कृत्वा’ प्रत्यय का प्रयोग ‘करके’ के अर्थ में किया जाता है।

पठितावबोधनम्

एकदा दश बालकाः स्नानाय नदीम् अगच्छन्। ते नदीजले चिरं स्नानम् अकुर्वन्। ततः ते तीर्त्वा पारं गताः। तदा तेषां नायकः अपृच्छत्-अपि सर्वे बालकाः नदीम् उत्तीर्णाः? तदा कश्चित् बालकः अगणयत्-एकः, द्वौ, त्रयः, चत्वारः, पञ्च, षट्, सप्त, अष्टौ, नव इति। सः स्वं न अगणयत्। अतः सः अवदत्-नव एव सन्ति। दशमः न अस्ति। अपरः अपि बालकः पुनः अन्यान् बालकान् अगणयत्। तदा अपि नव एव आसन्। अतः ते निश्चयम् अकुर्वन् यत् दशमः नद्यां मग्नः। ते दुःखिताः तूष्णीम् अतिष्ठन्।

एकपदेन उत्तरत-

(i) ते कुत्र चिरं स्नानम् अकुर्वन्?
उत्तरम्- नदीजले

(ii) सः कं न अगणयत्?
उत्तरम्- स्वं

पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) एकदा कति बालकाः स्नानाय नदीम् अगच्छन्?
उत्तरम्- एकदा दश बालकाः स्नानाय नदीम् अगच्छन्।

(ii) अतः ते किम् निश्चयम् अकुर्वन्?
उत्तरम्- अतः ते निश्चयम् अकुर्वन् यत् दशमः नद्यां मग्नः।

भाषिककार्यम्

(i) 'ततः ते तीर्त्वा पारं गताः।' अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम्?
(अ) ते (ब) पारं (स) ततः
उत्तरम्- (अ) ते

(ii) 'ते दुःखिताः तूष्णीम् अतिष्ठन्।' अस्मिन् वाक्ये 'मौनम्' इति पदस्य कृते समानार्थकपदं किम्?
(अ) दुःखिताः (ब) अतिष्ठन् (स) तूष्णीम्
उत्तरम्- (स) तूष्णीम्

तदा कश्चित् पथिकः तत्र आगच्छत्। सः तान् बालकान् दुःखितान् दृष्ट्वा अपृच्छत्-बालकाः! युष्माकं दुःखस्य कारणं किम्? बालकानां नायकः अकथयत्-'वयं दश बालकाः स्नानुम् आगताः। इदानीं नव एव स्मः। एकः नद्यां मग्नः' इति। पथिकः तान् अगणयत्। तत्र दश बालकाः एव आसन्। सः नायकम् आदिशत् त्वं बालकान् गणय। सः तु नव बालकान् एव अगणयत्। तदा पथिकः अवदत्-दशमः त्वम् असि इति। तत् श्रुत्वा प्रहृष्टाः भूत्वा सर्वे गृहम् अगच्छन्।

एकपदेन उत्तरत-

(i) कः तत्र आगच्छत्?
उत्तरम्- पथिकः

(ii) तत्र कति बालकाः एव आसन्?
उत्तरम्- दश

पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) केषां नायकः अकथयत्-'वयं दश बालकाः स्नानुम् आगताः?
उत्तरम्- बालकानां नायकः अकथयत्-'वयं दश बालकाः स्नानुम् आगताः।

- (ii) तदा पथिकः किम् अवदत्?
उत्तरम्- तदा पथिकः अवदत्-'दशमः त्वम् असि' इति।

भाषिककार्यम्

- (i) 'इदानीं नव एव स्मः।' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम् ?
(अ) इदानीं (ब) एव (स) स्मः
उत्तरम् - (स) स्मः
- (iii) 'तदा कश्चित् पथिकः तत्र आगच्छत्।' अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम् ?
(अ) तदा (ब) पथिकः (स) आगच्छत्
उत्तरम् - (ब) पथिकः

13 विमानयानं रचयाम

विमानयानं रचयाम पाठ का परिचय

इस पाठ में बच्चों के मन की विशाल कल्पना का दिग्दर्शन कराया गया है। साथ ही उनके मन में छिपी हुई सुन्दरता और परोपकार की तरफ भी संकेत किया गया है। बच्चे अपने मन की कल्पना को साकार रूप देने में किस प्रकार संलग्न हो सकते हैं। उसका भी निर्देश दिया गया है।

विमानयानं रचयाम

इस पाठ में चार पद्य हैं। प्रथम श्लोक में कहा गया है कि आओ हम विमान की रचना करें और आकाश में स्वच्छन्द होकर धूमें। द्वितीय श्लोक में कहा गया है कि हम ऊँचे-ऊँचे वृक्षों और भवनों को लाँघकर आकाश में छलाँग लगाएँ। हिमालय पर्वत को भी पार करके चन्द्रमा पर कदम रखें। तृतीय श्लोक में बताया है कि हम सूर्य आदि ग्रहों को गिनकर तथा तारों से एक हार बनाएँ। चतुर्थ श्लोक में कहा है कि हम बादलों की कतार को लेकर लौटें और पृथ्वी पर आकर दीन दुःखियों की सहायता करें। इस कविता में कवि के उदात्त विचार अभिव्यक्त हैं।

राघव! माधव! सीते! ललिते!
विमानयानं रचयाम।
नीले गगने विपुले विमले
वायुविहारं करवाम॥

शब्दार्थः -

ललिते!-हे ललिता (oh Lalita), विमानयानम्-हवाई जहाज़ को (aeroplane), रचयाम-बनाएँ (should make), गगने-आकाश में (in sky), विपुले-बहुत अधिक (विस्तृत) (expansive), विमले-स्वच्छ (में) (clear), वायुविहारम्-वायु में भ्रमण (flying in the sky), करवाम-करें (should do)।

सरलार्थ :-

हे राघव! हे माधव! हे सीता! हे ललिता!
(हम सब) विमान (हवाई जहाज़) बनाएँ।
बहुत विस्तृत स्वच्छ नीले आकाश में
वायु विहार (भ्रमण) करें॥

उन्नतवृक्षं तुङ्ग भवनं
क्रान्त्वाकाशं खलु याम।
कृत्वा हिमवन्तं सोपानं
चन्द्रलोकं प्रविशाम॥

शब्दार्थ:-

उन्नतवृक्षम्-ऊँचे वृक्ष को (high tree), तुङ्गभवनम्-ऊँचे भवन को (high buildings), क्रान्त्वा - पार करके (crossing over), खलु-निश्चय से (surely), याम-जाएँ (should go), कृत्वा-करके (do), हिमवन्तम्-बर्फ को (की) (snow made), सोपानम्-सीढ़ी को (ladder), चन्द्रलोकम्-चन्द्रलोक में (को) (moonland), प्रविशाम-प्रवेश करें (should enter)।

सरलार्थ :-

ऊँचे वृक्ष, ऊँचे मकान को निश्चय से पार करके आकाश में जाएँ। बर्फ की सीढ़ी बना करके चन्द्रलोक में प्रवेश करें।

शुक्रशन्द्रः सूर्यो गुरुरिति
ग्रहान् हि सर्वान् गणयाम।
विविधाः सुन्दरताराश्चित्वा
मौकितकहारं रचयाम॥

शब्दार्थ:-

गुरुः-गुरु (बृहस्पति) (Jupiter), इति-इत्यादि (आदि) (et cetera), ग्रहान्-ग्रहों को (planets), गणयाम-गिने (should count), विविधाः-अनेक (many), सुन्दरताराः-सुन्दर तारों को (lovely stars), चित्वा-चुनकर (by picking up), मौकितकहारम्-मोतियों के हार को (pearl necklace), रचयाम-बनाएँ (should make)। सरलार्थ : (हम) शुक्र, चन्द्र, सूर्य और गुरु आदि सभी ग्रहों को निश्चय से गिने। अनेक सुन्दर तारे चुनकर मोतियों के हार बनाएँ।

अम्बुदमालाम् अम्बरभूषाम्
 आदायैव हि प्रतियाम।
 दुःखित-पीडित-कृषिकजनानां
 गृहेषु हर्षे जनयाम॥

शब्दार्थः -

अम्बुदमालाम्-बादलों की पंक्तियों को (cloud-garland), अम्बरभूषाम्-आकाश की शोभा को (beauty of sky), आदाय-लेकर (taking), हि-निश्चय से (surely), प्रतियाम-वापस लौटें (should return), दुःखित-दुखी (दुख से युक्त) (sad), पीडित-पीड़ा से युक्त (victim), कृषिकजनानाम्-किसानों के (farmers'), गृहेषु-घरों में (in houses), हर्षम्-प्रसन्नता को (in happiness), जनयाम-उत्पन्न करें (should create)।

सरलार्थ :

(हम) निश्चय से बादलों की माला (पंक्तियों) को और आकाश की शोभा को लेकर ही वापस लौटें और दुख पीड़ा से युक्त किसानों के घरों में खुशी उत्पन्न करें।

पठितावबोधनम्

राघव! माधव! सीते! ललिते!
 विमानयानं रचयाम ।
 नीले गगने विपुले विमले
 वायुविहारं करवाम ॥1॥
 उन्नतवृक्षं तुड़ंग भवनं
 क्रान्त्वाकाशं खलु याम ।
 कृत्वा हिमवन्तं सोपानं
 चन्द्रिरलोकं प्रविशाम ॥2॥

एकपदेन उत्तरत -

(i) किं रचयाम?

(ii) कुत्र प्रविशाम?

उत्तरे - i - विमानयानं ii चन्द्रिरलोकं

पूर्णवाक्येन उत्तरत -

(i) कुत्र वायुविहारं करवाम?

उत्तरम् - नीले गगने विपुले विमले वायुविहारं करवाम।

भाषिक कार्य -

(i) “निर्मले “ इत्यस्य पर्यायपदं किं ?

(अ) नीले (ब) विमले (स) खलु

(ii) “वयं चन्द्रिरलोकं प्रविशाम” अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किं?

(अ) वयं (ब) चन्द्रिरलोकं (स) प्रविशाम

उत्तरे - i (ब) विमले ii (स) प्रविशाम

शुक्रश्चन्द्रः सूर्यो गुरुरिति
 ग्रहान् हि सर्वान् गणयाम ।
 विविधाः सुन्दरताराश्चित्वा
 मौक्तिकहारं रचयाम ॥३॥
 अम्बुदमालाम् अम्बरभूषाम्
 आदायैव हि प्रतियाम ।
 दुःखित-पीडित-कृषिकजनानां
 गृहेषु हर्ष जनयाम ॥४॥

एकपदेन उत्तरत -

- (i) कान् हि सर्वान् गणयाम?
- (ii) कुत्र हर्ष जनयाम
उत्तरे - i - ग्रहान् ii गृहेषु

पूर्णवाक्येन उत्तरत -

- (i) का: चित्वा मौक्तिकहारं रचयाम ?
उत्तरम् - विविधाः सुन्दरताराश्चित्वा मौक्तिकहारं रचयाम ।

आषिक कार्य -

- (i) “ रविः “ इत्यस्य पर्यायपदं किं ?
(अ) चन्द्रः (ब) गुरुः (स) सूर्यः
- (ii) “मौक्तिकहारं रचयाम” अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किं?
(अ) मौक्तिकहारं (ब) रचयाम (स) वयं
उत्तरे - i - (स) सूर्यः ii (ब) रचयाम

14 अहह आः च

अहह आः च पाठ का परिचय

प्रस्तुत पाठ एक कथा है। इसमें यह बताया गया है कि एक सरल स्वभाव वाला परिश्रमी कर्मचारी एक वृद्धा के द्वारा दिए हुए विचित्र उपाय से अपने चतुर मालिक की अद्भुत शर्त पूरी कर उससे अवकाश और वेतन का पूरा पैसा पाने में सफल हो जाता है। इस कथा द्वारा यह शिक्षा दी गई है कि परिश्रम और लगन से कठिन कार्य ही नहीं अपितु असंभव को भी संभव किया जा सकता है।

अजीज सरल स्वभाव वाला था। वह स्वामी की सेवा में लीन रहता था। एक दिन अजीज ने स्वामी से अवकाश माँगा। स्वामी ने उसे दो वस्तु 'अरे, ओह' लाने के लिए कहा। अजीज उन वस्तुओं की खोज में घर-घर भटकने लगा। एक बुढ़िया ने उसे दो अमूल्य वस्तुएँ दे दी। उन्हें लेकर वह स्वामी के पास आया। स्वामी ने एक पात्र को खोला। एक मधुमक्खी ने पात्र से निकल स्वामी को काट खाया। अचानक स्वामी के मुख से निकला-अरे। दूसरे पात्र को खोलने पर भी एक मक्खी ने स्वामी को काट लिया। पुनः स्वामी के मुख से निकला-ओह! अजीज परीक्षा में उत्तीर्ण हो चुका था। स्वामी ने उसे पूरे वेतन सहित अवकाश प्रदान कर दिया।

अजीजः सरलः परिश्रमी च आसीत्। सः स्वामिनः एव सेवायां लीनः आसीत्। एकदा सः गृहं गंतुम् अवकाशं वाञ्छति। स्वामी चतुरः आसीत्। सः चिंतयति- 'अजीजः इव न कोऽपि अन्यः कार्यकुशलः। एषः अवकाशस्य अपि वेतनं ग्रहीष्यति।' एवं चिंतयित्वा स्वामी कथयति-'अहं तुभ्यम् अवकाशस्य वेतनस्य च सर्वं धनं दास्यामि।' परम् एतदर्थं त्वं वस्तुद्वयम् आनय-“अहह! आः!” च इति।

शब्दार्थः -

स्वामिनः-स्वामी की (of master), सेवायां लीनः-सेवा में लीन (engaged in service), वाञ्छति-चाहता/चाहती है (wants), चिंतयति-सोचता/ सोचती है (thinks), ग्रहीष्यति-लेगा/लेगी (will

take), दास्यामि-दूंगा/दूंगी (shall give), आनय-लाओं (bring), एतदर्थम्-इसके लिए (for this), अहह-कष्टसूचक अव्यय (Oh!), आ:-पीड़ासूचक (अव्यय) (ah!)।

सरलार्थ:-

अजीज सरल स्वभाव वाला और मेहनती था। वह स्वामी की सेवा में ही लगा रहता था। एक बार वह घर जाने के लिए छुट्टी चाहता था। स्वामी (मालिक) चालाक था। वह सोचता है-'अजीज जैसा कोई भी दूसरा कार्य कुशल नहीं है। यह छुट्टी का भी वेतन लेगा।' यह सोचकर मालिक कहता है-'मैं तुम्हें छुट्टी और वेतन का सारा पैसा दूंगा।' परंतु तुम इसके लिए दो वस्तुएँ लाओ-'अहह!' और 'आ:' बस यह।

Ajeeja was a simpleton and hardworking. He was engaged in the service of his master. Once he wanted leave for going home. The master was clever. He thinks There is no skilful/expert person like Ajeeja.' He will take wages for (the period of) leave also. Thinking this the master says—"I shall give you the (total) entire amount for your leave as also your wages." But for this you bring two things—'Oh!' and 'Ah!'—that is it.

एतत् श्रुत्वा अजीजः वस्तुद्वयम् आनेतुं निर्गच्छति। सः इतस्ततः परिभ्रमति। जनान् पृच्छति। आकाशं पश्यति। धरां प्रार्थयति। परं सफलतां नैव प्राप्नोति। चिंतयति, परिश्रमस्य धनं सः नैव प्राप्स्यति। कुत्रचित् एका वृद्धा मिलति। सः तां सर्वां व्यथां श्रावयति। सा विचारयति-स्वामी अजीजाय धनं दातुं न इच्छति। सा तं कथयति-'अहं तुभ्यं वस्तुद्वयम् ददामि।' परं द्वयम् एव बहुमूल्यकं वर्तते। प्रसन्नः सः स्वामिनः समीपे आगच्छति।

शब्दार्थ:-

आनेतुम्-लाने के लिए (to bring), निर्गच्छति-निकलता है (exits/ comes out), इतस्ततः (इतः + ततः)-इधर-उधर- (here and there), पृच्छति-पूछता है (asks), धराम्-पृथ्वी को (the earth), प्राप्स्यति-पाएगा (will get), नैव (न+ एव)-नहीं (not/never), श्रावयति-सुनाता है (tells/relates), वस्तुद्वयम्-दो वस्तुएँ (two things), ददामि-देता/देती हूँ (shall give)।

सरलार्थ :

यह सुनकर अजीज दोनों वस्तुएँ लाने के लिए निकलता है। वह इधर-उधर घूमता है। लोगों से पूछता है। आकाश को देखता है। पृथ्वी से प्रार्थना करता है। किंतु सफलता प्राप्त नहीं करता। सोचता है, परिश्रम का धन वह नहीं पा सकेगा। कहीं पर एक बुढ़िया मिलती है। वह उसे सारी व्यथा सुनाता है। वह सोचती है-'स्वामी अजीज को धन नहीं देना चाहता।' वह उसे कहती है-'मैं तुम्हें दो वस्तुएँ देती हूँ। किंतु दोनों ही कीमती (बहुमूल्य) हैं।' प्रसन्न (होकर) वह मालिक के पास आता है।

Having heard this Ajeeja goes out to bring two things. He roams around here and there. He asks people. He looks at the sky. He requests the earth. But he does not get success. He thinks—'He shall never get the wages (money) of his labour.' Somewhere he meets an old woman. He tells her his pain and agony. She thinks—

"The master does not wish to pay money to Ajeeja'. She says to him-'I am giving you two things. But both are precious (costly). Happily (at this) he comes back to his master.'

अजीजं दृष्ट्वा स्वामी चकितः भवति। स्वामी शनैः शनैः पेटिकाम् उद्घाटयति। पेटिकायां लघुपात्रद्वयम् आसीत्। प्रथमं सः एकं लघुपात्रम् उद्घाटयति। सहसा एका मधुमक्षिका निर्गच्छति। तस्य च हस्तं दशति। स्वामी उच्चै वदति-“अहह!” द्वितीयं लघुपात्रम् उद्घाटयति। एका अन्या मक्षिका निर्गच्छति। सः ललाटे दशति। पीडितः सः अत्युच्चैः चीत्करोति-“आः” इति। अजीजः सफलः आसीत्। स्वामी तस्मै अवकाशस्य वेतनस्य च पूर्णं धनं ददाति।

शब्दार्थः-

पेटिकाम्-पेटी को (box), लघुपात्रद्वयम्-दो छोटे पात्र (two small utensils), उद्घाटयति-खोलता है (opens), मधुमक्षिका-मधुमक्खी (honey bee), सहसा-अचानक (all of a sudden), दशति-डसती है (bites), हस्तम्-हाथ को (hand), ललाटे-मस्तक पर (on forehead), उच्चैः -जोर से (loudly), चीत्करोति-चिल्लाता है (cries out)।

सरलार्थः-

अजीज को देखकर स्वामी चकित होता है। स्वामी धीरे-धीरे पेटी खोलता है। पेटी में दो छोटे पात्र (बरतन) थे। पहले वह एक छोटा पात्र खोलता है। सहसा एक मधुमक्खी निकलती है और उसके हाथ को डसती है। मालिक जोर से बोल उठता है-अहह (अरे!)। दूसरा छोटा पात्र खोलता है। एक दूसरी मक्खी निकलती है। वह मस्तक पर डसती है। व्यथित (होकर) वह बहुत जोर से चिल्लाता है-'आः' ऐसा। अजीज सफल हुआ। स्वामी उसे (उसके लिए) अवकाश और वेतन के पूरे पैसे देता है।

Having seen Ajeeja Master gets surprised. Master opens the box slowly. There were two small pots in the box. First he opens one small pot. Suddenly a honey bee comes out of it and bites on his arm. He loudly says, "AHH!" Now he opens the other small pot. Another bee comes out. She bites on his forehead. Afflicted with pain he cries loudly, "AAH!" Ajeej became successful. Master gave him total amount for his leave and wages.

पठितावबोधनम्

अजीजः सरलः परिश्रमी च आसीत्। सः स्वामिनः एव सेवायां लीनः आसीत्। एकदा सः गृहं गन्तुम् अवकाशं वाञ्छति। स्वामी चतुरः आसीत्। सः चिन्तयति-अजीजः इव न कोऽपि अन्यः कार्यकुशलः। एषः अवकाशस्य अपि वेतनं ग्रहीष्यति।' एवं चिन्तयित्वा स्वामी कथयति-‘अहं तुभ्यम् अवकाशस्य वेतनस्य च सर्वं धनं दास्यामि।’ परम् एतदर्थं त्वं वस्तुद्वयम् आनय-‘अहह!’ ‘आः!’ च इति। एतत् श्रुत्वा अजीजः वस्तुद्वयम् आनेतुं निर्गच्छति। सः इतस्ततः परिभ्रमति। जनान् पृच्छति। आकाशं पश्यति। धरां प्रार्थयति। परं सफलतां नैव प्राप्नोति। चिन्तयति,

परिश्रमस्य धनं सः नैव प्राप्स्यति। कुत्रचित् एका वृद्धा मिलति। सः तां सर्वा व्यथां श्रावयति। सा विचारयति-'स्वामी अजीजाय धनं दातुं न इच्छति। सा तं कथयति-'अहं तुम्हां वस्तुद्वयं ददामि।' परं द्वयम् एव बहुमूल्यकं वर्तते। प्रसन्नः सः स्वामिनः समीपे आगच्छति।

एकपदेन उत्तरत-

(i) कः सरलः परिश्रमी च आसीत्?

उत्तरम्- अजीजः

(ii) स्वामी कीदृशः आसीत्?

उत्तरम्- चतुरः

पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) एतत् श्रुत्वा अजीजः किम् आनेतुं निर्गच्छति?

उत्तरम्- एतत् श्रुत्वा अजीजः वस्तुद्वयम् आनेतुं निर्गच्छति ।

(ii) प्रसन्नः सः कस्य समीपे आगच्छति?

उत्तरम्- प्रसन्नः सः स्वामिनः समीपे आगच्छति ।

भाषिककार्यम्

(i) 'परिश्रमस्य धनं सः नैव प्राप्स्यति।' अस्मिन् वाक्ये 'उद्यमस्य' इति पदस्य कृते पर्यायपदं किम् ?

(अ) धनं (ब) परिश्रमस्य (स) प्राप्स्यति

उत्तरम् - (ब) परिश्रमस्य

(ii) 'सः स्वामिनः एव सेवायां लीनः आसीत्।' अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम् ?

(अ) एव (ब) लीनः (स) सः

उत्तरम् - (स) सः

अजीजं वृष्ट्वा स्वामी चकितः भवति। स्वामी शनैः शनैः पेटिकाम् उद्घाटयति। पेटिकायां लघुपात्रद्वयम् आसीत्। प्रथमं सः एकं लघुपात्रम् उद्घाटयति। सहसा एका मधुमक्षिका निर्गच्छति। तस्य च हस्तं दशति। स्वामी उच्चैः वदति-'अहह!। द्वितीयं लघुपात्रम् उद्घाटयति। एका अन्या मक्षिका निर्गच्छति। सः ललाटे दशति। पीडितः सः अत्युच्चैः चीत्करोति-'आ:' इति।

अजीजः सफलः आसीत्। स्वामी तस्मै अवकाशस्य वेतनस्य च पूर्ण धनं ददाति।

एकपदेन उत्तरत-

(i) अजीजं वृष्ट्वा कः चकितः भवति?

उत्तरम्- स्वामी

(ii) पेटिकायां किम् आसीत्?

उत्तरम्- लघुपात्रद्वयम्

पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) स्वामी शनैः शनैः काम् उद्घाटयति?

उत्तरम्- स्वामी शनैः शनैः पेटिकाम् उद्घाटयति?

(ii) स्वामी तस्मै कस्य च पूर्ण धनं ददाति?

उत्तरम्- स्वामी तस्मै अवकाशस्य वेतनस्य च पूर्ण धनं ददाति ।

भाषिककार्यम्

(i) 'सहसा एका मधुमक्षिका निर्गच्छति।' अस्मिन् वाक्ये अव्ययपदं किम् ?

(अ) सहसा (ब) मधुमक्षिका (स) निर्गच्छति

उत्तरम् - (अ) सहसा

(ii) 'सः ललाटे दशति' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम् ?

(अ) ललाटे (ब) दशति (स) सः

उत्तरम् - (ब) दशति

15 मातुलचन्द्र

मातुलचन्द्र पाठ का परिचय

प्रस्तुत पाठ एक बालगीत है। एक बालक विस्तृत नील गगन में चंदा मामा की ओर आकर्षित हो अनुरोध करता है कि चंदा मामा आएँ उस पर स्नेह बरसाएँ, उसे गीत सुनाएँ। चंदा मामा कहाँ से आते हैं, कहाँ जाते हैं-यह बात भी उसे अचंभे में डालती है।

मातुलचन्द्र

इस पाठ में शिशु चन्दामामा को सम्बोधित कर रहा है। वह कहता है-हे चन्दामामा! तुम कहाँ से आते हो? तुम कहाँ जाओगे? यह नीला आकाश बहुत विशाल है। यहाँ कहीं खाली जगह दिखाई नहीं देती। हे चन्दामामा! तुम कैसे जाओगे? तुम कहाँ से आते हो? हे मामा! तुम मेरे घर कैसे नहीं आते? तुम स्नेह क्यों नहीं बिखराते? हे चन्दामामा! तुम कब जाओगे? हे चन्दामामा! तुम कहाँ से आते हो?

हे चन्दामामा! तुम्हारी सफेद फैली हुई चाँदनी है। क्या तुम तारों से शोभित सफेद वस्त्र मुझे दोगे? हे चन्दामामा! तुम कहाँ से आते हो? हे प्रिय मामा जी ! तुम शीघ्र आओ, तुम मुझे गीत सुनाओ, तुम मेरी प्रीति बढ़ाओ। हे चन्दामामा! तुम क्या नहीं आओगे? हे चन्दामामा! तुम कहाँ से आते हो? 'सम्बोधन' सिखाने के लिए यह कविता सहायक है। मातुलचन्द्र सम्बोधन पद है।

कुत आगच्छसि मातुलचन्द्र?

कुत्र गमिष्यसि मातुलचन्द्र?

अतिशयविस्तृतनीलाकाशः

नैव दृश्यते क्वचिदवकाशः

कथं प्रयास्यसि मातुलचन्द्र?

कुत्र आगच्छसि मातुलचन्द्र?

शब्दार्थः

कुतः-कहाँ से (from where), आगच्छसि-आते हो (comes), मातुलचन्द्र!-हे चंदा मामा! (Uncle Moon), कुत्र-कहाँ (where), गमिष्यसि-जाओगे (will go), अतिशयविस्तृतः-बहुत ज्यादा फैला हुआ (spread out so far and wide), क्वचित्-कहीं भी (anywhere), प्रयास्यसि-जाओगे (will go), कथम्-किस प्रकार (how)।

अन्वय:-

मातुलचन्द्र! कुतः आगच्छसि? मातुलचन्द्र! कुत्र गमिष्यसि? नीलाकाशः अतिशयविस्तृत (अस्ति); कवचिद् अवकाशः नैव (न+ एव) दृश्यते (हे) मातुलचन्द्र! (त्वं) कथं प्रयास्यसि? (हे) मातुलचन्द्र! (त्वम्) कुतः आगच्छसि? सरलार्थ : हे चंदा मामा! तुम कहाँ से आते हो? कहाँ जाओगे? नीला आकाश बहुत दूर-दूर तक फैला हुआ है, कहीं खाली जगह (अवकाशः) नहीं दिखाई देता। चंदा मामा! तुम कैसे जाओगे? हे चंदा मामा तुम कहाँ से आते हो?

O Uncle Moon! where do you come from, where will you go to? The blue sky is spread far and wide. O Uncle Moon! how will you go (travel) no open space is visible. O Uncle Moon, where do you come from?

कथमायासि न भो! मम गेहम्
मातुल! किरसि कथं न स्नेहम्
कदाऽगमिष्यसि मातुलचन्द्र?
कुत आगच्छसि मातुलचन्द्र?

शब्दार्थः-

कथमायासि (कथम् + आयासि)-कैसे/क्यों आते हो? (how do you come?), भो-संबोधन सूचक अव्यय (a symbol for addressing with respect), गेहम्-घर (home), किरसि-बिखेरते हो (scatter/shower), स्नेहम्-स्नेह (affection), कदा आगमिष्यसि (कदाऽगमिष्यसि)-कब आओगे (when will you come)।

अन्वय:-

भोः कथम् मम गेहं न आयासि? मातुलः कथम् स्नेहं न किरसि? मातुलचन्द्र! (त्वं) कदा आगमिष्यसि?, मातुलचन्द्र! (त्वं) कुतः आगच्छसि?

सरलार्थः-

आप मेरे घर क्यों नहीं आते हो? मामा! तुम स्नेह क्यों नहीं बरसाते हो? चंदा मामा! तुम कब आओगे? चंदा मामा! तुम कहाँ से आते हो?

Why don't you come to my house; O Uncle, why don't you shower affection (on me). O Uncle Moon, when will you come? (I wonder) O Uncle Moon, where you come from?

धवलं तव चन्द्रिकावितानम्
तारकखचितं सितपरिधानम्
महयं दास्यसि मातुलचन्द्र?
कुत आगच्छसि मातुलचन्द्र?

शब्दार्थ:-

धवलं-सफेद (white), चन्द्रिकावितानम्-चाँदनी का फैलाव (extension of moonlight), तारकखचितम्-तारों से भरा (full of stars), सितपरिधानम्-सफेद चादर/पहनावा (white robe), महयम्-मुझे/ मेरे लिए (me/for me)।

अन्वय:-

मातुलचन्द्र! तव चन्द्रिकावितानम् धवलम् (अस्ति); (किं त्वं) तारकखचितं सितपरिधानम् महयम् दास्यसि? मातुलचन्द्र! कुतः आगच्छसि?

सरलार्थ:-

तुम्हारी फैली हुई चाँदनी सफेद है। तुम्हारा सफेद वस्त्र/चादर तारों से भरा है। हे चंदा मामा, क्या तुम (यह वस्त्र) मुझे दोगे? हे. चंदा मामा, तुम कहाँ से आते हो?

Your extension/pervasion of moonlight is white. Your white robe is studded with stars. O Uncle Moon! will you give (it) to me? Uncle Moon! where do you come from?

त्वरितमेहि मां श्रावय गीतिम्
प्रिय मातुल! वर्धय मे प्रीतिम्
किन्नायास्यसि मातुलचन्द्र?
कुत आगच्छसि मातुलचन्द्र?

शब्दार्थ:-

त्वरितम्-जल्दी (quickly/fast), एहि-आओ (come), श्रावय-सुनाओ (make me listen), गीतिम्-गीत (song), वर्धय-बढ़ाओ (increcaselenhance), प्रीतिम्-प्यार (love/affection), किन्नायास्यसि (किम्+न+आयास्यसि)-क्या नहीं आओगे (will you not come)।

अन्वय:-

प्रिय मातुल! (त्वम्) त्वरितम् एहि; माम् गीतिम् श्रावय; (त्वम्) में प्रीति वर्धय; मातुलचन्द्र! किं (त्वं) न आयास्यसि? मातुचन्द्र! कुतः आगच्छसि?

सरलार्थ:-

प्यारे मामा! जल्दी आओ, मुझे गीत सुनाओ, मेरा प्यार बढ़ाओ, चंदा मामा क्या तुम नहीं आओगे? चंदा मामा तुम कहाँ से आते हो?

Come quickly, sing a song for me, dear uncle, enhance my love (ie give me more love). O Uncle Moon, won't you come? (I wonder) Uncle Moon! where do you come from?

अकारान्त शब्दों में संबोधन एकवचन के रूप में विसर्ग नहीं लगता।

यथा- चन्द्र अथवा मातुल शब्द संबोधन में - 'हे मातुल' अथवा 'हे मातुल चन्द्र' होता है। अर्थात् उसमें विसर्ग नहीं लगता। इसी प्रकार-'बालक' 'मित्र', 'नर', 'छात्र' आदि शब्द भी संबोधन एकवचन में - हे मित्र! हे नर! हे छात्र! आदि होते हैं। आकारान्त, इकारान्त, उकारान्त शब्दों में भी संबोधन रूप द्यातव्य है।

यथा

(i) देवी शब्द – हे देवि!	(i) बालिका शब्द – हे बालिके!
सखी शब्द – हे सखि!	लता शब्द – हे लते!
(ii) मुनि शब्द – हे मुने!	(ii) साधु शब्द – हे साधो!
कवि शब्द – हे कवे!	प्रभु शब्द – हे प्रभो!

पठितावबोधनम्

कुत आगच्छसि मातुलचन्द्र!
 कुत्र गमिष्यसि मातुलचन्द्र!
 अतिशयविस्तृतनीलाकाशः
 नैव दृश्यते क्वचिदवकाशः
 कथं प्रयास्यसि मातुलचन्द्र!
 कुत आगच्छसि मातुलचन्द्र!
 कथमायासि न भो! मम गेहम्
 मातुल! किरसि कथं न स्नेहम्
 कदाऽगमिष्यसि मातुलचन्द्र!
 कुत आगच्छसि मातुलचन्द्र!

एकपदेन उत्तरत -

- (i) अतिशय विस्तृतः कः?
 (ii) पाठे कः मातुलः ?
 उत्तरे - i - नीलाकाशः ii चन्द्रः

पूर्णवाक्येन उत्तरत -

- (i) कः नैव दृश्यते?
 उत्तरम् - क्वचिदवकाशः नैव दृश्यते।

भाषिक कार्य -

- (i) “ गगनः “ इत्यस्य पर्यायपदं किं ?
 (अ) आकाशः (ब) चन्द्रः (स) मातुलः
 (ii) “कुत आगच्छसि मातुलचन्द्र” अस्मिन् वाक्ये अव्ययपदं किं?
 (अ) आगच्छसि (ब) कुत (स) मातुलचन्द्र
 उत्तरे - i - (अ) आकाशः ii (ब) कुत

धवलं तव चन्द्रिकावितानम्
 तारकखचितं सितपरिधानम्
 महयं दास्यसि मातुलचन्द्र!
 कुत आगच्छसि मातुलचन्द्र!
 त्वरितमेहि मां श्रावय गीतिम्
 प्रिय मातुल! वर्धय मे प्रीतिम्

किन्नायास्यसि मातुलचन्द्र!
कुत आगच्छसि मातुलचन्द्र!

एकपदेन उत्तरत -

- (i) धवलं तव किम् ?
 - (ii) मां श्रावय किम् ?
- उत्तरे - i - चन्द्रिकावितानम् ii गीतिं

पूर्णवाक्येन उत्तरत -

- (i) कीदृशं सितपरिधानम् ?
- उत्तरम् - तारकखचितं सितपरिधानम्।

भाषिक कार्य -

- (i) “महयं दास्यसि मातुलचन्द्र” अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किं ?
(अ) महयं (ब) दास्यसि (स) मातुलचन्द्र
- (ii) “अप्रियः” इत्यस्य विलोमपदं किं ?
(अ) प्रियः (ब) मातुलः (स) वर्धय
उत्तरे - i - (ब) दास्यसि ii (अ) प्रियः

8. सूक्तिस्तब्कः

2. श्लोकांशान् योजयत-

क	ख
तस्मात् प्रियं हि वक्तव्यं	सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः।
गच्छन् पिपीलको याति	जीवने यो न सार्थकः।
प्रियवाक्यप्रदानेन	को भ्रेदः पिककाकयोः।
किं भवेत् तेन पाठेन	योजनानां शतान्यपि।
काकः कृष्णः पिकः कृष्णः	वचने का दरिद्रता।

3. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

- (क) सर्वे जन्तवः केन तुष्यन्ति?
- (ख) पिककाकयोः भ्रेदः कदा भवति?
- (ग) कः गच्छन् योजनानां शतान्यपि याति?
- (घ) अस्माभिः किं वक्तव्यम्?

4. उचितकथनानां समक्षम् 'आम्' अनुचितकथनानां समक्षं-'न' इति लिखत -

- (क) काकः कृष्णः न भवति।
- (ख) अस्माभिः प्रियं वक्तव्यम्।
- (ग) वसन्तसमये पिककाकयोः भ्रेदः भवति।
- (घ) वैनतेयः पशुः अस्ति।
- (ङ) वचने दरिद्रता न कर्त्तव्या।

5. मञ्जूषातः समानार्थकानि पदानि चित्वा लिखत -

ग्रन्थे, कोकिलः, गरुडः, परिश्रमेण, कथने

वचने	-----
वैनतेयः	-----
पुस्तके	-----
उद्यमेन	-----
पिकः	-----

6. विलोमपदानि योजयत -

क	ख
सार्थकः	आगच्छति
कृष्णः	श्वेतः
अनुकृतम्	सुप्तस्य
गच्छति	उक्तम्
जागृतस्य	निरर्थकः

9. क्रीडास्पर्धा

2. निर्देशानुसारं परिवर्तनं कुरुत

यथा- अहं क्रीडामि। - (बहुवचने)	-	वयं क्रीडामः।
(क) अहं नृत्यामि। - (बहुवचने)	-	-----
(ख) त्वं पठसि। - (बहुवचने)	-	-----
(ग) युवां गच्छथः। - (एकवचने)	-	-----
(घ) अस्माकं पुस्तकानि। - (एकवचने)	-	-----
(ङ) तव गृहम्। - (द्विवचने)	-	-----

3. कोष्ठकात् उचितं शब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत

- (क).....पठामि। (वयम्/अहम्)
- (ख) गच्छथः। (युवाम्/यूयम्)
- (ग) एतत्..... पुस्तकम्। (माम्/मम)
- (घ)..... क्रीडनकानि। (युष्मान्/युष्माकम्)
- (ङ) छात्रे स्वः। (वयम्/आवाम्)

4. अधोलिखितानि पदानि आधृत्य सार्थकानि वाक्यानि रचयत

यूयम्	लेखं	पश्यामि
वयम्	शिक्षिका	रचयामः
युवाम्	दूरदर्शनं	कथयिष्यथः
अहम्	कथा	पठिष्यावः
त्वम्	पुस्तकं	लेखिष्यसि
आवाम्	चित्राणि	नंस्यथ

5. उचितपदैः वाक्यनिर्माणं कुरुत

मम , तव , आवयोः , युवयोः , अस्माकम् , युष्माकम्

यथा- एषा मम पुस्तिका।

- (क) एतत् गृहम्।
- (ख)..... मैत्री दृढा।
- (ग) एषः.....विद्यालयः।
- (घ) एषा अध्यापिका।
- (ङ) भारतम् देशः।
- (च) एतानि..... पुस्तकानि।

6. वाक्यानि रचयत-

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क) त्वं लेखं लेखिष्यसि।	-----	-----
(ख) -----	आवाम् वस्त्रे धारयिष्यावः।	-----
(ग) अहं पुस्तकं पठिष्यामि।	-----	-----
(घ) -----	ते फले खादिष्यथः।	-----
(ङ) मम गृहं सुन्दरम्।	-----	-----
(च) -----	-----	यूयं गमिष्यथ।

7. एकवचनपदस्य बहुवचनपदं, बहुवचनपदस्य एकवचनपदं च लिखत

यथा	एषः	एते
सः	----	
ता:	----	
त्वम्	----	
एताः	----	
तव	----	
अस्माकम्	----	
तानि	----	

10. कृषिकाः कर्मवीराः

2. श्लोकांशान् योजयत

क	ख
गृहं जीर्णं न वर्षासु	तौ तु क्षेत्राणि कर्षतः।
हलेन च कुदालेन	या शुष्का कण्टकावृता।
पादयोर्नं पदत्राणे	सस्यपूर्णानि सर्वदा।
तयोः श्रमेण क्षेत्राणि	शरीरे वसनानि नो।
धरित्री सरसा जाता	वृष्टिं वारयितुं क्षमम्।

3. उपयुक्तकथनानां समक्षम् 'आम्' अनुपयुक्तकथनानां समक्षं 'न' इति लिखत

यथा- कृषकाः शीतकालेऽपि कर्मठाः भवन्ति।	आम्
कृषकाः हलेन क्षेत्राणि न कर्षन्ति।	न
(क) कृषकाः सर्वभ्यः अन्नं यच्छन्ति।	---
(ख) कृषकाणां जीवनं कष्टप्रदं न भवति।	----
(ग) कृषकः क्षेत्राणि सस्यपूर्णानि करोति।	----
(घ) शीते शरीरे कम्पनं न भवति।	-----
(ङ) श्रमेण धरित्री सरसा भवति।	----

4. मञ्जूषातः पर्यायवाचिपदानि चित्वा लिखत

रविः , वस्त्राणि , जर्जरम् , अधिकम् , पृथ्वी , पिपासा

वसनानि	-----
सूर्यः	-----
तृष्णा	-----
विपुलम्	-----
जीर्णम्	-----
धरित्री	-----

5. मञ्जूषातः विलोमपदानि चित्वा लिखत

धनिकम् , नीरसा , अक्षमम् , दुःखम् , शीते , पाश्वे

सुखम् -----

द्रो -----

निर्धनम् -----

क्षमम् -----

ग्रीष्मे -----

सरसा -----

6. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत

(क) कृषकाः केन क्षेत्राणि कर्षन्ति?

(ख) केषां कर्मवीरत्वं न नश्यति?

(ग) श्रमेण का सरसा भवति?

(घ) कृषकाः सर्वभ्यः किं किं यच्छन्ति?

(ङ) कृषकात् द्रो किं तिष्ठति?

11. पुष्पोत्सवः

1. वचनानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत

यथा - एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मन्दिरे	मन्दिरयोः	मन्दिरेषु
अवसरे	-----	-----
-----	स्थलयोः	-----
-----	-----	दिवसेषु
क्षेत्रे	-----	-----
-----	व्यजनयोः	-----
-----	-----	पुष्पेषु

2. कोष्ठकेषु प्रदत्तशब्देषु समुचितपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत

- (क) ----- बहवः उत्सवाः भवन्ति। (भारतम्/भारते)
- (ख) ----- मीनाः वसन्ति। (सरोवरे/सरोवरात्)
- (ग) जनाः ----- पुष्पाणि अर्पयन्ति। (मन्दिरेण/मन्दिरे)
- (घ) खगाः----- निवसन्ति। (नीडानि/नीडेषु)
- (ङ) छात्राः----- प्रयोगं कुर्वन्ति। (प्रयोगशालायाम्/प्रयोगशालायाः)
- (च) ----- पुष्पाणि विकसन्ति। (उद्यानस्य/उद्याने)

3. अधोलिखितानि पदानि आधृत्य सार्थकानि वाक्यानि रचयत

वानराः	वनेषु	तरन्ति
सिंहाः	वृक्षेषु	नृत्यन्ति
मयूराः	जले	उत्पतन्ति
मत्स्याः	आकाशे	गर्जन्ति
खगाः	उद्याने	कूर्दन्ति

4. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत

- (क) जनाः पुष्पव्यजनानि कुत्र अर्पयन्ति?
- (ख) पुष्पोत्सवस्य आयोजनं कदा भवति?
- (ग) अस्माकं भारतदेशः कीदृशः अस्ति?
- (घ) पुष्पोत्सवः केन नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति?
- (ङ) मेहरौलीक्षेत्रे कस्याः मन्दिरं कस्य समाधिस्थलञ्च अस्ति?

5. કોષ્ઠકેષુ દત્તેષુ શબ્દેષુ ઉચિતાં વિભક્તિં પ્રયુજ્ય વાક્યાનિ પૂર્યત

યથા - સરોવરે મીનાઃ સન્તિ। (સરોવર)

(ક) ----- કટ્છપાઃ ભ્રમન્તિ। (તડાગ)

(ખ) ----- સૈનિકાઃ સન્તિ। (શિવિર)

(ગ) યાનાનિ ----- ચતુન્તિ। (રાજમાર્ગ)

(ઘ) ----- રત્નાનિ સન્તિ। (ધરા)

(ડ) બાલાઃ ----- ક્રીડન્તિ। (ક્રીડાક્ષેત્ર)

6. મજૂષાતઃ પદાનિ ચિત્વા રિક્તસ્થાનાનિ પૂર્યત

પુષ્પેષુ , ગંગાયામ् , વિદ્યાલયે , વૃક્ષયો: , ઉદ્યાનેષુ

(ક) વયં ----- પઠામઃ।

(ખ) જનાઃ----- ભ્રમન્તિ।

(ગ) ----- નૌકાઃ સન્તિ।

(ઘ) ----- ભ્રમરાઃ ગુંજન્તિ।

(ડ) ----- ફલાનિ પક્વાનિ સન્તિ।

12.दशमः त्वम् असि

2. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत

- (क) कति बालकाः स्नानाय अगच्छन्?
- (ख) ते स्नानाय कुत्र अगच्छन्?
- (ग) ते कं निश्चयम् अकुर्वन्?
- (घ) मार्गे कः आगच्छत्?
- (ङ) पथिकः किम् अवदत्?

3. शुद्धकथनानां समक्षम् (आम्) इति अशुद्धकथनानां समक्षं (न) कुरुत

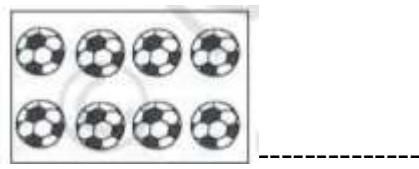
- (क) दशबालकाः स्नानाय अगच्छन्।
- (ख) सर्वे वाटिकायाम् अभ्रमन्।
- (ग) ते वस्तुतः नव बालकाः एव आसन्।
- (घ) बालकः स्वं न अगणयत्।
- (ङ) एकः बालकः नद्यां मर्नः।
- (च) ते सुखिताः तूष्णीम् अतिष्ठन्।
- (छ) कोऽपि पथिकः न आगच्छत्।
- (ज) नायकः अवदत्- दशमः त्वम् असि इति।
- (झ) ते सर्वे प्रहृष्टाः भूत्वा गृहम् अगच्छन्।

4. मञ्जूषातः शब्दान् चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत

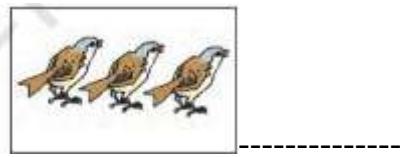
गणयित्वा , श्रुत्वा , दृष्ट्वा , कृत्वा , गृहीत्वा , तीर्त्वा

- (क) ते बालकाः ----- नद्यां उत्तीर्णाः।
- (ख) पथिकः बालकान् दुःखितान् ----- अपृच्छत्।
- (ग) पुस्तकानि ----- विद्यालयं गच्छ।
- (घ) पथिकस्य वचनं----- सर्वे प्रमुदिताः गृहम् अगच्छन्।
- (ङ) पथिकः बालकान् ----- अकथयत् दशमः त्वम् असि।
- (च) मोहनः कार्यं ----- गृहं गच्छति।

5. चित्राणि दृष्टवा संख्यां लिखत

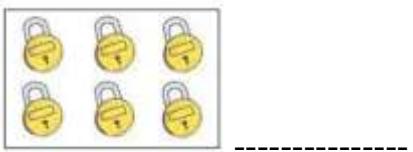
कन्दुकाणि।

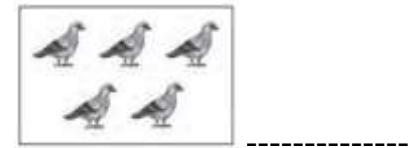
चटकाः।

पुस्तकम्।

तालाः।

कपोताः।

पत्राणि।

13. विमानयानं रचयाम्

2. कोष्ठकान्तर्गतेषु शब्देषु तृतीया-विभक्तिं योजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत
यथा- नभः चन्द्रेण शोभते। (चन्द्र)

- (क) सा जलेन मुखं प्रक्षालयति। (विमल)
- (ख) राघवः विहरति। (विमानयान)
- (ग) कण्ठः शोभते। (मौक्तिकहार)
- (घ) नभः प्रकाशते। (सूर्य)
- (ङ) पर्वतशिखरम् आकर्षकं दृश्यते। (अम्बुदमाला)

3. भिन्नवर्गस्य पदं चिनुत भिन्नवर्गः:

यथा- सूर्यः, चन्द्रः, अम्बुदः, शुक्रः	अम्बुदः
(क) पत्राणि, पुष्पाणि, फलानि, मित्राणि।	-----
(ख) जलचरः, खेचरः, भूचरः, निशाचरः।	-----
(ग) गावः, सिंहाः, कच्छपाः, गजाः।	-----
(घ) मयूराः, चटकाः, शुकाः, मण्डुकाः।	-----
(ङ) पुस्तकालयः, श्यामपट्टः, प्राचार्यः, सौचिकः।	-----
(च) लेखनी, पुस्तिका, अध्यापिका, अजा।	-----

4. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत

- (क) के वायुयानं रचयन्ति?
- (ख) वायुयानं कं-कं क्रान्त्वा उपरि गच्छति ?
- (ग) वयं कीदृशं सोपानं रचयाम्?
- (घ) वयं कस्मिन् लोके प्रविशाम्?
- (ङ) आकाशे का: चित्वा मौक्तिकहारं रचयाम्?
- (च) केषां गृहेषु हर्षं जनयाम्?

5. विलोमपदानि योजयत-

उन्नतः	पृथिव्याम्
गगने	असुन्दरः

सुन्दरः अवनतः

चित्वा शोकः

दुःखी विकीर्य

हर्षः सुखी

6. समुचितैः पदैः रिक्तस्थनानि पूरयत

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	भानुः	भानू	-----
द्वितीया	-----	-----	गुरुन्
तृतीया	-----	पशुभ्याम्	-----
चतुर्थी	साध्वे	-----	-----
पञ्चमी	वटोः	-----	-----
षष्ठी	गुरोः	-----	-----
सप्तमी	शिशौ	-----	-----
सम्बोधन	हे विष्णो!	-----	-----

7. पर्याय-पदानि योजयत

गगने जलदः

विमले निशाकरः

चन्द्रः आकाशे

सूर्य निर्मले

अम्बुदः दिवाकरः

14. अहं आः च

1. अधोलिखितानां पदानां समुचितान् अर्थान् मेलयत-

क	ख
हस्ते	अकस्मात्
सद्यः	पृथ्वीम्
सहसा	गगनम्
धनम्	शीघ्रम्
आकाशम्	करे
धराम्	द्रविणम्

2. मञ्जूषातः उचितं विलोमपदं चित्वा लिखत-

प्रविशति , सेवकः , मूर्खः , नेतुम् , नीचैः , दुःखितः

- (क) चतुरः -----
- (ख) आनेतुम् -----
- (ग) निर्गच्छति -----
- (घ) स्वामी -----
- (ङ) प्रसन्नः -----
- (च) उच्चैः -----

3. मञ्जूषातः उचितम् अव्ययपदं चित्वा रिक्तस्थनानि पूरयत -

इव , अपि . एव , च , उच्चैः

- (क) बालकाः बालिकाः ----- क्रीडाक्षेत्रे क्रीडन्ति।
- (ख) मेघाः ----- गर्जन्ति।
- (ग) बकः हंसः ----- श्वेतः भवति।
- (घ) सत्यम् ----- जयते।
- (ङ) अहं पठामि, त्वम् ----- पठ।

4. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरं लिखत

- (क) अजीजः गृहं गन्तुं किं वाञ्छति?

- (ख) स्वामी मूर्खः आसीत् चतुरः वा?
- (ग) अजीजः कां व्यथां श्रावयति?
- (घ) अन्या मक्षिका कुत्र दशति?
- (ङ) स्वामी अजीजाय किं दातुं न इच्छति?

5. निर्देशानुसारं लकारपरिवर्तनं कुरुत-

यथा-अजीजः परिश्रमी आसीत्। (लट्लकारे)	अजीजः परिश्रमी अस्ति।

(क) अहं शिक्षकाय धनं ददामि। (लृट्लकारे)	-----
(ख) परिश्रमी जनः धनं प्राप्स्यति। (लट्लकारे)	-----
(ग) स्वामी उच्चैः वदति। (लड्लकारे)	-----
(घ) अजीजः पेटिकां गृहणाति। (लृट्लकारे)	-----
(ङ) त्वम् उच्चैः पठसि। (लोट्लकारे)	-----

6. अधोलिखितानि वाक्यानि घटनाक्रमानुसारं लिखत।

- (क) स्वामी अजीजाय अवकाशस्य पूर्ण धनं ददाति।
- (ख) अजीजः सरलः परिश्रमी च आसीत्।
- (ग) अजीजः पेटिकाम् आनयति।
- (घ) एकदा सः गृहं गन्तुम् अवकाशं वाञ्छति।
- (ङ) पीडितः स्वामी अत्युच्चैः चीत्करोति।
- (च) मक्षिके स्वामिनं दशतः।

15. मातुल चन्द्रः

2. पद्यांशान् योजयत

मातुल! किरसि	सितपरिधानम्
तारक खचितं	श्रावय गीतिम्
त्वरितमेहि मा	चन्द्रिकावितानम्
अतिशयविस्तृत	कथं न स्नेहम्
धवलं तव	नीलाकाशः

3. पद्यांशेषु रिक्तस्थानानि पूरयत

- (क) प्रिय मातुल! ----- प्रीतिम्।
- (ख) कथं प्रयास्यसि----- ।
- (ग) ----- क्वचिदवकाशः।
- (घ) ----- दास्यसि मातुलचन्द्र!।
- (ङ) कथमायासि न ----- गेहम्।

4. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत

- (क) अस्मिन् पाठे कः मातुलः?
- (ख) नीलाकाशः कीदृशः अस्ति?
- (ग) मातुलचन्द्रः किं न किरति?
- (घ) किं श्रावयितुं शिशुः चन्द्रं कथयति?
- (ङ) चन्द्रस्य सितपरिधानं कथम् अस्ति?

5. उदाहरणानुसारं निम्नलिखितपदानि सम्बोधने परिवर्तयत

यथा- चन्द्रः -	चन्द्र!
(क) शिष्यः
(ख) गोपालः
यथा- बालिका	बालिके!
(क) प्रियंवदा
(ख) लता

यथा- फलम् फल!

(क) मित्रम्

(ख) पुस्तकम्

यथा- रविः रवे !

(क) मुनिः

(ख) कविः

यथा साधु - साधो !

(क) भानुः

(ख) पशुः

यथा नदी नदि!

(क) देवी

(ख) मानिनी

6. मञ्जूषातः उपयुक्तानाम् अव्ययपदानां प्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूर्यत

कुतः , कदा , कुत्र , कथं , किम्

(क) जगन्नाथपुरी ----- अस्ति ?

(ख) त्वं ----- पुरीं गमिष्यसि?

(ग) गङ्गानदी ----- प्रवहति?

(घ) तव स्वास्थ्यं----- अस्ति ?

(ङ) वर्षाकाले मयूराः ----- कुर्वन्ति?

7. तत्समशब्दान् लिखत

मामा -

मोर -

तारा -

कोयल -

कबूतर -

केन्द्रीय विद्यालय संगठनम्

वार्षिक-परीक्षा

प्रश्नपत्रप्रारूपम् (BLUE PRINT)

कक्षा - षष्ठी (VI) विषयः संस्कृतम् अड्का: 80 समयः-सार्ध-द्विहोरा

**क्र.
सं.**

प्रश्नः

प्रश्न-प्रकाराः

अड्क प्रश्नानां विवरणम्

पूर्णाङ्गिकाः

खण्डः (क) अपठित-अवबोधनम्-10

1	अपठित-अवबोधनम्	एकपदेन उत्तरम्	$\frac{1}{2} \times 4 = 2$	10
		पूर्णवाक्येन उत्तरम्	$2 \times 2 = 4$	
		निर्देशानुसारम् (बहु-विकल्पात्मकम्)	$1 \times 4 = 4$	

खण्डः (ख) रचनात्मकं कार्यम् -15

2	वाक्यरचना/कथापूर्तिः	रचनात्मकम्	$2 \times 5 = 10$	15
3	चित्राधारितवाक्यरचना/संवादपूर्तिः	रचनात्मकम् (पूर्णवाक्येषु)	$1 \times 5 = 5$	

अनुप्रयुक्त -व्याकरणम् -25

4	वचनपरिवर्तनम् / उचितपदेन रिक्तस्थानपूर्ति	विकल्पात्मकम्	$1 \times 5 = 5$	25
5	अव्ययपदम्	विकल्पात्मकम्	$1 \times 5 = 5$	
6	शब्दरूपाणि/ विभक्तिवचनम्	विकल्पात्मकम्	$1 \times 5 = 5$	
7	धातुरूपाणि/ पुरुषवचनम्	विकल्पात्मकम्	$1 \times 5 = 5$	
8	संस्कृतसंख्यापदानि	विकल्पात्मकम्	$1 \times 5 = 5$	

खण्डः (घ) पठित-अवबोधनम् -30

9	गद्यांशः प्रश्नः (अ)	एकपदेन उत्तरम्	$1 \times 2 = 2$	30
		पूर्णवाक्येन उत्तरम्	$2 \times 1 = 2$	
		निर्देशानुसारम् (बहु-विकल्पात्मकम्)	$1 \times 2 = 2$	
	पद्यांशः प्रश्नः (आ)	एकपदेन उत्तरम्	$1 \times 2 = 2$	
		पूर्णवाक्येन उत्तरम्	$2 \times 1 = 2$	
		निर्देशानुसारम् (बहु-विकल्पात्मकम्)	$1 \times 2 = 2$	
	नाट्यांशः प्रश्नः (इ)	एकपदेन उत्तरम्	$1 \times 2 = 2$	
		पूर्णवाक्येन उत्तरम्	$2 \times 1 = 2$	

		निर्देशानुसारम् (बहु-विकल्पात्मकम्)	$1 \times 2 = 2$	
10	आम् / न	लेखनम् / मेलनम्	$1 \times 4 = 4$	
11	तत्सम् / विलोम / पर्याय	विकल्पात्मकम्	$1 \times 4 = 4$	
12	श्वोकमेलनम्	विकल्पात्मकम्	$1 \times 4 = 4$	
कुल अड्का:				80

नवीनतमपुस्तकानुसारेण पाठानां नामानि

द्वीतीय सत्रात्

८ सूक्तिस्तबकः ९ क्रीडास्पर्धाः

१० कृषिकाः कर्मवीराः ११ पुष्पोत्सवः

१२. दशमः त्वम् असि १३ विमानयानं रचयाम

१४ अहह आः च १७ मातुलचन्द्रः

आदर्शप्रश्न पत्रम्-1

कक्षा - षष्ठी

विषय: -संस्कृतम्

समयावधि: - सार्थ -होराद्वयम्

पूर्णाङ्का :80

छात्रस्य नाम..... कक्षानुभागश्च.....

अनुक्रमाङ्क..... दिनाङ्क.....:

निरीक्षकस्य हस्ताक्षरं परीक्षकस्य हस्ताक्षरं.....

निर्देशा- :

1. अस्मिन् प्रश्न पत्रे चत्वारः खण्डाः सन्ति

(खण्डः -क (अपठित-अवबोधनं अङ्का - :10

(खण्डः -ख (रचनात्मक कार्यं अङ्का- -: 15

(खण्डः -ग (अनुप्रयुक्त व्याकरणं अङ्का- -: 25

(खण्डः- घ (पठितावबोधनं अङ्का : -30

2. समस्ताः प्रश्नाः अनिवार्याः सन्ति ।

3. प्रश्नानामुतराणि खण्डानुसारं यथास्थानं लेखनीयानि ।

4. उत्तराणि संस्कृतेन एव लेखनीयानि ।

अपठितम् अवबोधनम् (10 अड्काः)

1. अधोलिखितं गदयांशम् पठित्वा उत्तराणि लिखत |

राहुलः जन्तुशालां गच्छति | सः जनकेन सह गच्छति | तत्र सः सिंहं पश्यति | सिंहः उच्चैः गर्जति | ततः सः मयूरं पश्यति | मयूरः उपवने शोभनम् नृत्यति | सः वृक्षे वानरं दृष्ट्वा भयभीतः अस्ति | वानरः कदलीफलं खादति | एकः अन्यः वानरः अपि तत्र कूर्दति | जंतुशालायां अनेके मृगाः सन्ति। राहुलः सर्वान् मृगान् पश्यति प्रसन्नः च भवति | ततः सः गृहम् आगच्छति |

एकपदेन उत्तरत -

$\frac{1}{2} \times 4 = 2$

क) राहुलः कुत्र गच्छति ?

(अ) वनम्	(ब) गृहम्	(स) जन्तुशालां	(द) उद्यानम्

(ख) सः केन सह गच्छति ?

(अ) जनकेन	(ब) सिंहेन	(स) मयूरेण	(द) वानरेण

(ग) कः उच्चैः गर्जति ?

(अ) वानरः	(ब) कपोतः	(स) मयूरः	(द) सिंहः

(घ) वानरः किं खादति ?

(अ) आम्रम्	(ब) कदलीफलं	(स) सेवफलं	(द) नारिकेलफलं

पूर्णवाक्येन उत्तरत

$2 \times 2 = 4$

1. राहुलः किं दृष्ट्वा भयभीतः अस्ति ?

.....|

2. मयूरः किं करोति ?

.....|

भाषिक कार्यम् -

$1 \times 4 = 4$

1.“ गच्छति ” इति क्रियापदस्य विलोमपदं किम् ?

(अ) भवति	(ब) आगच्छति	(स) खादति	(द) गर्जति

2.“ उद्याने ” इत्यस्य पर्यायपदं किम् ?

(अ) उपवने	(ब) वने	(स) जन्तुशालायां	(द) गृहे

3.“ तत्र सः सिंहं पश्यति ” अत्र अव्ययपदं किम् अस्ति ?

(अ) सः	(ब) तत्र	(स) सिंहं	(द) पश्यति

4.- “ सिंहः उच्चैः गर्जति ” अत्र क्रियापदं किम् अस्ति ?

(अ) सिंहः	(ब) उच्चैः	(स) वानरः	(द) गर्जति

रचनात्मककार्यम् (15अङ्काः)

2. अधोलिखितानि पदानि आधृत्य सार्थकानि वाक्यानि रचयत - (1×5= 5)

वानरा:	वनेषु	तरन्ति
सिंहा:	वृक्षेषु	नृत्यन्ति
मयूरा:	जले	उत्पतन्ति
मत्स्या:	आकाशे	गर्जन्ति
खगा:	उद्याने	कूर्दन्ति

- 1.....|
 2.|
 3.|
 4.|
 5.|

3 मञ्जूषातः समुचितपदानि चित्वा वाक्यानि रचयत - $1 \times 10 = 10$

मनोरथैः , पिपासितः , उपायम् , स्वल्पम् , पाशाणस्य , उपरि , सन्तुष्टः , पातुम् , इतस्ततः , कुत्रापि |

एकदा एकः काकः (1)..... आसीत् | सः जलं पातुम् (2) अभ्रमत् | परं (3) जलं न प्राप्नोति | अन्ते सः एकं घटम् अपश्यत् | घटे (4)..... जलम् आसीत् | अतः सः जलम् (5) असमर्थः अभवत् | सः एकम् (6)..... अचिन्तयत् | सः (7)..... खण्डानि घटे अक्षिपत् एवं क्रमेण घटस्य जलम् (8) आगच्छत् | काकः जलं पीत्वा (9) अभवत् | परिश्रमेण एव कार्याणि सिध्यन्ति न तु (10).....|

अनुप्रयुक्तं व्याकरणम् (25 अङ्काः)

4 . निर्देशानुसारं परिवर्तनं कुरुत $1 \times 5= 5$

- यथा- अहं क्रीडामि। - (बहुवचने) - वयं क्रीडामः।
 (क) अहं नृत्यामि। - (बहुवचने) - -----
 (ख) त्वं पठसि। - (बहुवचने) - -----
 (ग) युवां गच्छथः। - (एकवचने) - -----
 (घ) अस्माकं पुस्तकानि। - (एकवचने) - -----
 (ङ) तव गृहम्। - (द्विवचने) -----

5 . मञ्जूषातः समुचितं अव्ययपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत - $1 \times 5= 5$

कदा , किं , एव , च , अपि

- (i) बकः हंसः श्वेतः भवतः |
 (ii) सत्यम् जयते |
 (iii) अहं पठामि त्वं पठ |
 (iv) त्वं पुरीं गमिष्यसि ?
 (v) वर्षाकाले मयूराः कुर्वन्ति ?

6 कोष्ठकात् उचितपदप्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत --	(1×5=5)
(क) कच्छपा: भ्रमन्ति	(तडागे , तडागात्)
(ख) सैनिका: सन्ति	(शिविरे , शिविरः)
(ग) बाला: क्रीडन्ति	(क्रीडाक्षेत्रम् , क्रीडाक्षेत्रे)
(घ) खगा: निवसन्ति	(नीणानि , नीडेषु)
(ड) राघवः आकाशे विहरति	(विमानयानेन , विमानयानात्)

7. कोष्ठकात् उचितपदानि चित्वा लिखत -	(1×5=5)
(क) बालका: बालिका: च क्रीडाक्षेत्रे	(खेलन्ति , खेलति)
(ख) वयम् पुस्तकम्	(पठति , पठामः)
(ग) त्वं लेखं	(लेखिष्यामि , लेखिष्यसि)
(घ) अहं दूरदर्शनं	(पश्यति , पश्यामि)
(ड) सः गृहं	(गच्छामि , गच्छति)

प्रश्नः 8.. कोष्ठकेषु लिखितानाम् अङ्कानां कृते मन्जूषातः संस्कृतसंख्यापदानि चित्वा लिखत - 1x5=5

तिसः , षट् , पञ्च , एकम् , दश

- (क) मार्गे (3)..... बालिका: चलन्ति |
- (ख) हस्ते (5) अङ्गुल्या : भवन्ति |
- (ग) वृक्षे (10) पत्राणि सन्ति |
- (घ) आकाशे (6) कपोताः सन्ति |
- (ड) छात्रा (1) पुस्तकं पठति |

पठित-अवबोधनम् (30 अङ्काः)

9. गद्याशं पदयांशं नाट्यांशं च पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

(क) गद्याशं

एकदा दश बालकाः स्नानाय नदीम् अगच्छन् | ते नदीजले चिरं स्नानम् अकुर्वन् | ततः ते तीर्त्वा पारं गता| तदा तेषां नायकः अपृच्छत् - अपि सर्वे बालकाः नदीम् उत्तीर्णाः ? तदा कश्चित् बालकः अगणयत् - एकः , द्वौ , त्रयः , चत्वारः , पञ्च , षट् , सप्त , अष्ट , नव इति | सः स्वं न अगणयत् | अतः सः अवदत् - नव एव सन्ति | अपरः अपि बालकः पुनः अन्यान् बालकान् अगणयत् | तदा अपि नव एव आसन् | अतः ते निश्चयम् अकुर्वन् यत् दशमः नद्यां मग्नः | ते दुःखिताः तूष्णीम् अतिष्ठन् |

1. एकपदेन उत्तरत - 1x2=2

(i) कति बालकाः स्नानाय नदीम् अगच्छन् ?

- (अ) एकः (ब) दश (स) नव (द) सप्त

.....|

(ii) बालकाः स्नानाय कुत्र अगच्छन् ?

- (अ)नदीम् (ब) समुद्रं (स) सरोवरं (द) तडागात्

.....|

2.पूर्णवाक्येन उत्तरत - 2x1=2

(i) बालकाः नद्याः बहिः आगत्य किं निश्चयम् अकुर्वन् ?

.....|

3.भाषिककार्यम् -

1x2=2

(i) “ सर्वे बालकाः ” अत्र विशेषणपदं किं प्रयुक्तम् ?

(अ) सर्वे

(ब) बालकाः

(स) नद्॒यः

(द) अपि

|

(ii) “ अचिरं ” इति पदस्य विलोमपदं किम् ?

(अ) चिरं

(ब) बालकाः

(स) परस्परम्

(द) सन्ति

|

(ख) पद्यांशं

कुतु आगच्छसि मातुलचन्द्र ?

कुत्रु गमिष्यसि मातुलचन्द्र ?

अतिशय विस्तृतनीलाकाशः

नैव दृश्यते क्वचिदवकाशः

कथं प्रयास्यसि मातुलचन्द्र ?

कुतु आगच्छसि मातुलचन्द्र ?

1. एकपदेन उत्तरत -

1x2=2

(i) अस्मिन् पदे कः मातुलः ?

(अ) चन्द्रः

(ब) सूर्यः

(स) मेघः

(द) कथम्

|

(ii) क्वचिद् कः न दृश्यते ?

(अ) आकाशः

(ब) अवकाशः

(स) मेघः

(द) चन्द्रः

|

2.पूर्णवाक्येन उत्तरत -

1x2=2

(i) नीलाकाशः कीदृशः अस्ति ?

.....|

3.भाषिककार्यम् -

1x2=2

(i) “ मामा ” इति शब्दस्य तत्समशब्दं लिखत ?

(अ) मातुलः

(ब) मातुलानी

(स) चन्द्रः

|

(ii) गच्छसि अस्य किं विलोमपदम् अत्र प्रयुक्तम् ?

(अ) आगच्छसि

(ब) गमिष्यसि

(स) अतिशय

.....|

(ग) नाट्यांशं

हुमा- यूयं कुत्रु गच्छथ ?

इन्द्रः - वयं विद्यालयं गच्छामः |

फेकनः - तत्र क्रीडास्पर्धा : सन्ति | वयं अपि खेलिष्यामः |

रामचरणः - किं स्पर्धा: केवलं बालकेभ्यः एव सन्ति ?

प्रसन्ना - बालिका अपि खेलिष्यन्ति |

रामचरणः - किं यूयं सर्वे एकस्मिन् दले स्थ ? अथवा पृथक् - पृथक् दले ?

प्रसन्ना - तत्र बालकाः बालिकाः च मिलित्वा खेलिष्यन्ति |

फेकनः - आम् बैडमिंटन - क्रीडायां मम सहभागिनी जूली अस्ति |

प्रसन्ना - एतद् अतिरिक्तं कबड्डी , नियुद्धं , क्रिकेट , पादकन्दुकं , हस्तकन्दुकं , चतुरड़गः , इत्यादयः स्पर्धा:

भविष्यन्ति|

1. एकपदेन उत्तरत	1x2=2
(क) वयं कुत्र गच्छामः ?	
(ख) तत्र का: सन्ति ?	
2. पूर्णवाक्येन उत्तरत् - (क) तत्र का: का: क्रीडास्पर्धा : भविष्यन्ति ?	2x1=2
3. भाषिककार्यम् - (क) " क्रीडिष्यन्ति " अत्र समानार्थक पदं किम् ? (अ) खेलिष्यन्ति (ब) पठिष्यन्ति (स) गमिष्यन्ति (द) खादिष्यन्ति (ख) " तत्र " अस्य विलोमपदं किम् ? (अ) अत्र (ब) कुत्र (स) सर्वत्र (द) यत्र	1x2=2
10. शुद्धकथनस्य समक्षं 'आम्' अशुद्धकथनस्य समक्षं न इति लिखत - 1. श्रमेण धरित्री सरसा भवति 2. सर्वे वाटिकायां अभ्मन् 3. कृषकाः हलेन क्षेत्राणि कर्षन्ति 4. एकः बालकः नद्यां मग्नः	1x4=4
11. मन्जूषातः पर्यायपदानि चित्वा लिखत - पृथ्वी , द्रविणम् , रविः , अकस्मात्	1x4=4
1. सूर्यः 2. धरित्री 3. सहसा 4. धनम्
12. श्लोकपंक्तिम् मेलयित्वा पुनः लिखत - 1. उन्नतवृक्षं तुइगं भवनं 2. पादयोः न पदत्राणे 3. मातुल ! किरसि 4. ध्वलं तव 1. 2. 3. 4.	1x4=4 शरीरे वसनानि नो कथं न स्नेहं चन्द्रिकावितानम् क्रान्तावकाशं खलु याम

आदर्शप्रश्न पत्रम्-1 (उत्तरपत्राणि)

कक्षा- षष्ठी

अधिकतमाङ्काः – 80

विषय- संस्कृतम्

समयावधिः – होरात्रयम्

खण्ड -क- अपठित अवबोधनम् – 10 अङ्काः

खण्ड -ख- रचनात्मकं मूल्यांकनम् – 15 अङ्काः

खण्ड -ग- अनुप्रयुक्त व्याकरणम् – 25 अङ्काः

खण्ड -घ- पठित अवबोधनम् – 30 अङ्काः

अपठितम् अवबोधनम् (10 अङ्काः)

1. अधोलिखितं गदयांशम् पठित्वा उत्तराणि लिखत |

I .एकपदेन उत्तरत् – $1/2 \times 4 = 2$

i) (स) जन्तुशालां ii) जनकेन iii) वानरः iv) कदलीफलं

II पूर्णवाक्येन उत्तरत 2 x 2= 4

1. राहुलः वानरं दृष्ट्वा भयभीतः अस्ति |

2. मयूरः उपवने शोभनम् नृत्यति |

भाषिक कार्यम् – 1 x 4= 4

4. (ब) आगच्छति 2.(अ) उपवने 3. (ब) तत्र 4.(स) गर्जति

रचनात्मककार्यम् (15 अङ्काः)

प्रश्न.2. अधोलिखितानि पदानि आधृत्य सार्थकानि वाक्यानि रचयत - ($1 \times 5 = 5$)

1. वानराः वृक्षेषु कूर्दन्ति |

2. सिंहाः वनेषु गर्जन्ति |

3. मयूराः उद्याने नृत्यन्ति |

4. मत्स्याः जले तरन्ति

5. खगाः आकाशे उत्पतन्ति

प्रश्न . 3 मञ्जूषातः समुचितपदानि चित्वा वाक्यानि रचयत – ($1 \times 10 = 10$)

(1) पिपासित (2) इतस्ततः (3). कुत्रापि (4). स्वल्पम् | (5) पातुम् (6). उपायम् | (7). पाषाणस्य (8) . उपरि

(9) संतुष्टः (10) मनोरथै

अनुप्रयुक्त व्याकरणम् (25 अड्का:)

प्रश्न.4 . निर्देशानुसारं परिवर्तनं कुरुत - - ($1 \times 5 = 5$)

(क) वयं नृत्यामः (ख) यूयं पठथ (ग) त्वं गच्छसि (घ) मम पुस्तकम् (ङ) युवयोःगृहे ।

प्रश्न . 5 . मञ्जूषातः समुचितं अव्ययपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूर्यत - ($1 \times 5 = 5$)

(i) च (ii) एव (iii) अपि (iv) कदा ?(v) किम् ?

प्रश्न . 6 कोष्ठकात् उचितपदप्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूर्यत -- ($1 \times 5 = 5$)

(क) तडागे | (ख) शिविरे (ग) क्रीडाक्षेत्रे (घ) नीडेषु (ङ) विमानयानेन

प्रश्न . 7. कोष्ठकात् उचितपदानि चित्वा लिखत - ($1 \times 5 = 5$)

(च) खेलन्ति (ख) पठामः (ग) लौखिष्यसि (घ) पश्यामि (ङ) गच्छति

प्रश्न: 8.. कोष्ठकेषु लिखितानाम् अड्कानां कृते मन्जूषातः संस्कृतसंख्यापदानि चित्वा लिखत - 1x5=5

(क) तिस्र (ख) पञ्च (ग) दश (घ) षड् (ङ) एकम्

पठित-अवबोधनम् (30 अड्का:)

प्रश्न.9. a. गद्याशं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

1. एकपदेन उत्तरत ($1 \times 2 = 2$)

(i) (ब) दश (ii) (अ) नदीम्

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत - ($2 \times 1 = 2$)

(i) बालकाः नद्याः बहिः आगत्य निश्चयम् अकुर्वन् यत् दशमः नद्यां मग्नः ।

3. भाषिककार्यम् - ($1 \times 2 = 2$)

(i) (अ) सर्वे (ii) (अ) चिरं

b. पद्यांशं पठित्वा प्रश्नानां उत्तराणि लिखत-

1. एकपदेन उत्तरत - ($1 \times 2 = 2$)

(i) (अ) चन्द्रः (ii) (ब) अवकाशः

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (1×2=2)

(i) नीलाकाशः अतिशय विस्तृत अस्ति ।

3. भाषिककार्यम् - (1×2=2)

(i) (अ) मातुलः (ii) अ) आगच्छसि

c. नाट्यांशं पठित्वा प्रश्नानां उत्तराणि लिखत-

1. एकपदेन उत्तरत (1×2=2)

(क) विद्यालयम् (ख) क्रीडास्पर्धा : ..

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत् - (2×1=2)

(क) तत्र कबड्डी , नियुद्धं , क्रिकेटं , पादकन्दुकं , हस्तकन्दुकं , चतुरड्गः , इत्यादयः क्रीडास्पर्धा : भविष्यन्ति ?

3. भाषिककार्यम् - (1×2=2)

(क) (अ) खेलिष्यन्ति (ख) (अ) अत्र

10 शुद्धकथनस्य समक्षं ‘आम्’ अशुद्धकथनस्य समक्षं न लिखत - (1×4=4)

(1) आम् (2) न (3) आम् (4) न

11 मन्जूषातः पर्यायपदानि चित्वा लिखत - (1×4=4)

1.) रविः 2. पृथ्वी 3. अकस्मात् 4. द्रविणम्

प्रश्न.14 श्लोकपंक्तिम् मेलयित्वा पुनः लिखत - 1x4=4

1. उन्नतवृक्षं तुड्गं भवनं , क्रान्तावकाशं खलु याम |

2. पादयोः न पदत्राणे , शरीरे वसनानि नो |

3. मातुल ! किरसि , कथं न स्नेहं |

4. धवलं तव , चन्द्रिकावितानम् |

आदर्शप्रश्न पत्रम्-2

खण्ड - क (अपठित - अवबोधनम्) (10 अङ्काः)

1. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

गङ्गा देशस्य प्रमुखा नदी। गङ्गायाः अपरं नाम भागीरथी। एषा नदी हिमालयात् निर्गच्छति। गङ्गायाः नद्याः तीरे बहवः तीर्थाः मुनीनाम् आश्रमाः च सन्ति। हरिद्रवारनगं प्रसिद्धं तीर्थस्थानं गङ्गानद्याः तटम् अलङ्करोति। अत्र अनेके देवालयाः सन्ति। सायं कालस्य दृश्यं तु अत्र अनुपमम् एव। भक्ताः गङ्गादेवीं श्रद्धया पूजयन्ति। प्रज्वलितान् दीपान् नद्याः जले प्रवाहयन्ति।

I - एकपदेन उत्तरत- $\frac{1}{2} \times 4 = 2$

(क) देशस्य प्रमुखा नदी का ?

.....|

(ख) कान् नद्याः जले प्रवाहयन्ति ?

.....|

(ग) गङ्गायाः अपरं नाम किम् ?

.....|

(घ) एषा नदी कुतः निर्गच्छति ?

.....|

II - पूर्णवाक्येन उत्तरत- $2 \times 2 = 4$

(ख) गङ्गायाः नद्याः तीरे किम् अस्ति?

.....|

(ख) भक्ताः गङ्गादेवीं क्या पूजयन्ति?

.....|

III - निर्देशानुसारम् उत्तरत- $1 \times 4 = 4$

(क) 'अप्रसिद्धम्' अस्य विलोमपदं किम्?

(अ) तटम्

(ब) सायम्

(स) अपर्याप्तम्

(द) प्रसिद्धम्

.....|

(ग) 'तटे अस्य समानार्थकपदं किम् अस्ति?

(अ) तीरे

(ब) जले

(स) नद्याः

(द) अनेके

.....|

(घ) "भक्ताः गङ्गादेवीं श्रद्धया पूजयन्ति" अत्र क्रियापदं किम् अस्ति ?

(अ) गङ्गादेवीं

(ब) श्रद्धया

(स) पूजयन्ति

(द) भक्ताः

.....|

(ङ) "अत्र अनेके देवालयाः सन्ति" अत्र अव्ययपदं किम् अस्ति ?

(अ) अनेके

(ब) अत्र

(स) देवालयाः

(द) सन्ति

.....|

खण्ड - ख (रचनात्मक - कार्यम्)**(15 अङ्का)**

2. सार्थकानि वाक्यानि रचयत -

 $2 \times 5 = 10$

(क) वानराः

वनेषु

तरन्ति

(ख) सिंहाः

वृक्षेषु

नृत्यन्ति

(ग) मयुराः

जले

उत्पतन्ति

(घ) मत्स्याः

आकाशे

गर्जन्ति

(ङ) खगाः

उद्याने

कूर्दन्ति

.....|
.....|

.....|
.....|
.....|

3. चित्रं दृष्ट्वा मन्जूषातः समुचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

$1 \times 5 = 5$

बालकः , शुनकः , उद्यानस्य , चिनोति , सिञ्चति

- (घ) इदं चित्रं अस्ति ।
- (छ) एका बालिका वृक्षं ।
- (ज) उद्याने एक : अपि अस्ति ।
- (झ) एका बालिका पुष्पं ।
- (ञ) अत्र एकः अपि अस्ति ।

अनुप्रयुक्तं व्याकरणम् (25 अङ्काः)

4. कोष्ठकात् उचितं शब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत

$1 \times 5 = 5$

- (क) पठामि । (वयम्/अहम्)
- (ख) गच्छथः । (युवाम्/यूयम्)
- (ग) एतत् पुस्तकम् । (माम्/मम)
- (घ) क्रीडनकानि । (युष्मान्/युष्माकम्)
- (ङ) छात्रे स्वः । (वयम्/आवाम्)

5 . मञ्जूषातः समुचितं अव्ययपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

1×5= 5

कदा , अधुना , एव , उच्चैः , प्रातः

- (i) भ्रमणं स्वास्थाय भवति ।
- (ii) सत्यम् जयते ।
- (iii) विज्ञानस्य युगः अस्ति ।
- (iv) त्वं पुरीं गमिष्यसि ?
- (v) मेघाः गर्जन्ति ।

6 . कोष्ठकात् उचितां विभक्तिं प्रयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयत --

1×5=5

यथा - सरोवरे मीनाः सन्ति ।

(सरोवर)

(क) कच्छपाः भ्रमन्ति ।

(तडाग)

(ख) सैनिकाः सन्ति ।

(शिविर)

(ग) यानानि चलन्ति ।

(राजमार्ग)

(घ) रत्नानि सन्ति ।

(धरा)

(ङ) बालाः क्रीडन्ति ।

(क्रीडाक्षेत्र)

7. कोष्ठकात् उचितपदानि चित्वा लिखत -

1×5=5

गायसि	गायावः	गायतः	गायामः	गायथः
-------	--------	-------	--------	-------

पुरुषः

एकवचनम्

द्विवचनम्

बहुवचनम्

प्रथमपुरुषः

गायति

.....

गायन्ति

मृद्यमपुरुषः

.....

गायथः

.....

उत्तमपुरुषः

गायामि

.....

.....

8 . कोष्ठकेषु लिखितानाम् अङ्कानां कृते मन्जूषातः संस्कृतसंख्यापदानि चित्वा लिखत -

1x5=5

पञ्च, द्वौ, तिसः, एकम्, दश

(च) मार्ग (3)..... बालिका चलन्ति ।

(छ) उद्याने (2) मयूरौ नृत्यतः ।

(ज) नदीजले (10)बालका: स्नानाय अगच्छन् ।

(झ) आकाशे (5) कपोता: सन्ति ।

(ञ) वृक्षात् (1) फलं पतति ।

पठित-अवबोधनम् (30 अङ्काः)

9. गद्यांशं पद्यांश नाट्यांशं च पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

(क) . गद्यांशः

अजीजः सरलः परिश्रमी च आसीत् । सः स्वामिनः एव सेवायां लीनः आसीत् । एकदा सः गृहं गन्तुम् अवकाशम् वाञ्छति । स्वामी चतुरः आसीत् । सः चिन्तयति - ' अजीजः इव न कोऽपि अन्यः कार्यकुशलः । एष अवकाशस्य अपि वेतनं ग्रहीष्यति । ' एवं चिन्तयित्वा स्वामी कथयति - ' अहं तुभ्यं अवकाशस्य वेतनस्य च सर्वं धनं दास्यामि । ' परम् एतदर्थं त्वं वस्तुद्वयं आनय - ' अहह ! ' आः । ' च इति ।

(क) एकपदेन उत्तरत-

1×2=2

1) अजीजः कीदृशः आसीत् ?

.....|

2) सः कुत्र गन्तुम् अवकाशं वाञ्छति ?

.....|

(ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत-

2×1=2

स्वामी अजीजं किं कथयति ?

.....|

(ग) निर्देशानुसारं समुचितम् उत्तरं चित्वा लिखत-

1×2=2

1) "अजीजः सरलः परिश्रमी च आसीत्" अत्र अव्ययपदं किम् अस्ति ?

(i) अजीजः (ii) सरलः (iii) परिश्रमी (iv) च

.....|

2) "कार्यकुशलः अजीजः" अत्र विशेषणपदं किं अस्ति ?

(i) न (ii) कार्यकुशलः (iii) अजीजः (iv) इव

.....|

ख) पद्यांशः -

उन्नतवृक्षं तुङ्गं भवनं,

क्रान्तवाकाशं खलयाम ।

कृत्वा हिमवन्तं सोपानं,

चन्द्रिरलोकं प्रविशाम ॥

(क) एकपदेन उत्तरत-

1×2=2

1) वयं कीदृशं सोपानं रचयाम ?

.....|

2) वयं कस्मिन् लोके प्रविशाम् ?

.....|

(ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत-

2×1=2

1. वायुयानं कं – कं क्रान्त्वा उपरि गच्छति ?

.....|

(ग) निर्देशानुसारं समुचितम् उत्तरं चित्वा लिखत-

1×2=2

1) " गृहम् " इत्यस्य पर्यायपदं किम् ?

(i) याम् (ii) सोपानम् (iii) भवनम् (iv) आपणम्

.....|

2) - 'आकाश' इति पदस्य विलोमपदं चित्वा लिखत –

(i) नभः (ii) धरित्री (iii) जलम् (iv) अम्बुद्

.....|

(ग) नाट्यांशः -

हुमा - यूयं कुत्र गच्छथ ?

इन्द्रः - वयं विद्यालयं गच्छामः।

फ्रेकनः - तत्र क्रीडास्पर्धा : सन्ति | वयं अपि खेलिष्यामः।

रामचरणः - किं स्पर्धाः केवलं बालकेभ्यः एव सन्ति ?

प्रसन्ना - बालिका अपि खेलिष्यन्ति।

रामचरणः - किं यूयं सर्वे एकस्मिन् दले स्थ ? अथवा पृथक् – पृथक् दले ?

प्रसन्ना - तत्र बालकाः बालिकाः च मिलित्वा खेलिष्यन्ति।

फ्रेकनः - आम् बैडमिंटन - क्रीडायां मम सहभागिनी जूली अस्ति।

प्रसन्ना - एतद् अतिरिक्तं कबड्डी , नियुद्ध , क्रिकेट , पादकन्दुकं , हस्तकन्दुकं , चतुरङ्गः , इत्यादयः स्पर्धा. भविष्यन्ति।

1. एकपदेन उत्तरत

1×2=2

(क) वयं कुत्र गच्छामः ?

.....|

(ख) तत्र काः सन्ति ?

.....|

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत् -

2×1=2

(क) तत्र के के क्रीडास्पर्धा , भविष्यन्ति ?

.....|

3.भाषिककार्यम् -

1×2=2

(क) " क्रीडिष्यन्ति " अत्र समानार्थक पदं किम् ?

(अ) खेलिष्यन्ति (ब) पठिष्यन्ति (स) गमिष्यन्ति (द) खादिष्यन्ति

.....|

(ख) " तत्र " अस्य विलोमपदं किम् ?

(अ) अत्र (ब) कुत्र (स) सर्वत्र (द) यत्र

.....|
10 . शुद्धकथनस्य समक्षं 'आम्' अशुद्धकथनस्य समक्षं न लिखत -

1x4=4

1. अस्माभि: प्रियं वक्तव्यम् ।
2. वैनतेयः पशुः अस्ति ।
3. कृषकाः सर्वेभ्यः अन्नं यच्छन्ति ।
4 . ते वस्तुतः नव बालकाः एव आसन् ।

11. मन्जूषातः विलोमपदानि चित्वा लिखत -

1x4=4

सद्व्यवहारः , धनिकम् , विकीर्य , मित्रता

1. शत्रुता
2. दुर्व्यहारः
3. निर्धनम्
4. चित्वा

12 - श्लोकपंक्तिम् मेलयित्वा पुनः लिखत -

1x4=4

1. उद्यमेन हि सिद्धयन्ति	वृष्टिं वारयितुं क्षमम् ।
2. गृहं जीर्णं न वर्षासु	कथं न स्नेहं ।
3. मातुल ! किरसि	तौ तु क्षेत्राणि कर्षतः।
4. हलेन च कुदालेन	कार्याणि न मनोरथैः ।

1.
2.
3.
4.

आदर्शप्रश्न पत्रम्-2 (उत्तरपत्राणि)

कक्षा- षष्ठी

अधिकतमाङ्काः - 80

खण्ड – क (अपठित – अवबोधनम्) (10 अङ्काः)

प्र. 1. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत। (10)

I - एकपदेन उत्तरत-

(क) गङ्गा (ख) प्रज्वलितान् दीपान् (ग) भागीरथी (घ) हिमालयात्

ii - पूर्णवाक्येन उत्तरत-

$\frac{1}{2} \times 4 = 2$

(च) गङ्गायाः नद्याः तीरे बहवः तीर्थाः मुनीनाम् अश्रमाः च सन्ति।

(ख) भक्ताः गङ्गादेवीं श्रद्धया पूजयन्ति।

iii- निर्देशानुसारम् उत्तरत-

$2 \times 2 = 4$

(क) प्रसिद्धम् (ख) तीरे (ग) पूजयन्ति (घ) अत्र

$1 \times 4 = 4$

खण्ड – ख (रचनात्मक – कार्यम्) (15 अङ्काः)

प्रश्न . 2. सार्थकानि वाक्यानि रचयत – $1 \times 5 = 5$

(क) वानराः वृक्षेषु कूर्दन्ति

(ख) सिंहा वनेषु गर्जन्ति

(ग) मयूराः उद्याने नृत्यन्ति

(घ) मत्स्याः जले तरन्ति

(ङ) खगाः आकाशे उत्पतन्ति

प्रश्न.3. चित्रं दृष्ट्वा मन्जूषातः समुचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत- $2 \times 5 = 10$

(ट) . उद्यानस्य .।

(ठ) सिङ्चति

(ड) शुनकः

(ढ) चिनोति

(ण) बालकः

अनुप्रयुक्तं व्याकरणम् (25 अङ्काः)

4. कोष्ठकात् उचितं शब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत

$1 \times 5 = 5$

(क) अहम् (ख) युवाम् (ग) मम (घ) युष्माकम् (ङ) आवाम्

5. मञ्जूषातः समुचितं अव्ययपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत - $1 \times 5 = 5$

(i) प्रा तः... (ii) एव (iii) अधुना (iv) कदा (v) उच्चैः

6. कोष्ठकात् उचितपदप्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूर्यत -- $1 \times 5 = 5$

(क) तडागे (ख) शिविरे (ग) राजमार्गे (घ) धरायाम् (ङ) क्रीडाक्षेत्रे

7. कोष्ठकात् उचितपदानि चित्वा लिखत - $1 \times 5 = 5$

(छ) गायतः (ख) गायसि (ग) गायथ (घ) गायावः (ङ) गायामः

8. कोष्ठकेषु लिखितानाम् अङ्कानां कृते मन्जूषातः संस्कृतसंख्यापदानि चित्वा लिखत - $1 \times 5 = 5$

(ट) तिसः (ख) द्वौ (ग) दश (घ) पञ्च (ङ) एकम्

पठित-अवबोधनम् (30 अङ्काः)

9. a. गद्यांशं

(क) एकपदेन उत्तरत- $1 \times 2 = 2$

1) सरलः परिश्रमी 2) गृहं

(ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत- $2 \times 1 = 2$

स्वामी अजीजं कथयति – ‘अहं तुभ्यं अवकाशस्य वेतनस्य च सर्वं धनं दास्यामि |’ परम् एतदर्थं त्वं वस्तुद्वयं आनय – ‘अहह !’ ‘आः !’ च इति |

(ग) निर्देशानुसारं समुचितम् उत्तरं चित्वा लिखत- $1 \times 2 = 2$

1) (iv) च 2) (ii) कार्यकुशलः

b. पद्यांशं

(ख) एकपदेन उत्तरत- $1 \times 2 = 2$

1) हिमवन्तं 2) चन्द्रिलोकं

(क) पूर्णवाक्येन उत्तरत- $2 \times 1 = 2$

वायुयानं उन्नतवृक्षं तुङ्गं भवनं, क्रान्त्वा उपरि गच्छति |

(ख) निर्देशानुसारं समुचितम् उत्तरं चित्वा लिखत- $1 \times 2 = 2$

1) (iii) भवनम् 2) (ii) धरित्री

c. नाट्यांशं

1. एकपदेन उत्तरत $(1 \times 2 = 2)$

(क) विद्यालयं (ख) क्रीडास्पर्धा :

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत - $(2 \times 1 = 2)$

(क) तत्र कबड्डी , नियुद्धं , क्रिकेट , पादकन्दुकं , हस्तकन्दुकं , चतुरड्गः , इत्यादयः क्रीडास्पर्धा : भविष्यन्ति ?

3. भाषिककार्यम् - (1×2=2)

(क) (अ) खेलिष्यन्ति (ख) (अ) अत्र

10 . शुद्धकथनस्य समक्षं ‘आम्’ अशुद्धकथनस्य समक्षं न लिखत - (1×4=4)

1. आम् 2. न 3. आम् 4. न

11. मन्जूषातः विलोमपदानि चित्वा लिखत - (1×4=4)

1. मित्रता 2. सद्व्यवहारः 3. धनिकम् 4. विकीर्य

प्रश्न.15 - श्लोकपंक्तिम् मेलयित्वा पुनः लिखत - 1X4=4

1. उद्यमेन हि सिध्यन्ति, कार्याणि न मनोरथैः |

2. गृहं जीर्णं न वर्षासु , वृष्टिं वारयितुं क्षमम् |

3. मातुल ! किरसि , कथं न स्नेहं |

4. हलेन च कुदालेन , तौ तु क्षेत्राणि कर्षतः|

अपठितावबोधनम् - 10

1. अपठितं गद्याशं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत-
 पर्यटनं रोमाञ्चकारी भवति । प्रियजनैः सह कृतं पर्यटनम् आनन्दं ददाति ।
 पर्यटनेन ज्ञान वृद्धिः मनोरञ्जनः च भवतः । अन्यच्च यत् स्वयं दृश्यते अनुभूयते च
 तत् ज्ञानं स्थिरतरं भवति । कस्मिन् देशे प्रदेशे वा किं किं दर्शयनीयम् ? अथवा तत्र
 किं भुज्यते ? किं पीयते ? कथं व्यवहारः क्रियते ? का तत्रत्या वेशभूषा ? के च
 उत्सवाः ? एतत् सर्वं पर्यटनेन ज्ञायते । पर्यटन-उद्योगेन भारतशासनं पर्याप्तं धनं
 लभते । अतः इमम् उद्योगं वर्धयितुं शासनं यत्नशीलम् अस्ति ।

एकपदेन उत्तरत-

$\frac{1}{2} \times 4 = 2$

- क. कैः सह कृतं पर्यटनम् आनन्दं ददाति ?
 3.
 ख. पर्यटनं कीदृशं भवति ?
 3.
 ग. पर्यटन-उद्योगेन कः पर्याप्तं धनं लभते ?

 घ. कम् उद्योगं वर्धयितुं शासनं यत्नशीलम् अस्ति ?

पूर्णवाक्येन उत्तरत

$2 \times 2 = 4$

- क. भारतशासनं केन पर्याप्तं धनं लभते ?
 3.

उ.भाषिक-कार्यम् $1 \times 4 = 4$

- क. 'पर्याप्तं धनम्' अत्र विशेषणपदं किम् ?
 अ. धनम् आ. पर्याप्तम् इ. भवति उ.
 ख. पर्यटनं रोमाञ्चकारी भवति अत्र क्रियापदम् किम् ?
 अ. पर्यटनं आ. भवति इ. रोमाञ्चकारी
 ग. अप्रिय इत्यस्य विलोमपदम् किम् ?

अ. जान आ. प्रियम् इ. रोमाञ्चकारी
घ. पर्वः इत्यस्य समानार्थकपदम् किम् ?

अ. जान आ. प्रियम् इ. उत्सवः
.....

रचनात्मक लेखनम् -15

2. मेलनं सार्थकानि वाक्यानि रचयत- 2x5=10

वानराः	-	वनेषु	-	तरन्ति
सिंहाः	-	वृक्षेषु	-	नृत्यन्ति
मयूराः	-	जले	-	उत्पतन्ति
मत्स्याः	-	आकाशे	-	गर्जन्ति
खगाः		उद्याने		कूर्दन्ति
अ.			
आ.			
इ.			
ई.			
उ.			

3. 1x5=5

k1455306 www.fotosearch.com

पुस्तकानि, मानचित्रं, पुस्तकालयस्य, छात्राः, तिसः

अ. इदं चित्रम् अस्ति ।

आ. पुस्तकालये अनेकाः सन्ति ।

इ. कपाटिकायां सन्ति ।

ई. छात्राः पश्यन्ति ।

उ. पुस्तकालये बालिकाः सन्ति ।

अनुप्रयुक्तव्याकरणम् -12

4. कोष्ठकात् उचितं शब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत- 1x5=5

क. गच्छथः ।	(युवाम् / यूयम्)
ख. क्रीडनकानि ।	(युष्मान् / युष्माकम्)
ग. छात्रे स्वः ।	(वयम् / आवाम्)
घ. पठामि ।	(वयम् /

ड.	अहम्)			
	एतत्	पुस्तकम् ।(माम् /मम्)		
5.	विकल्पेभ्यः अव्ययपदम् चित्वा पूरयत-	1x5=5		
	क . जगन्नाथपुरी	अस्ति ?		
	अ. कुत्र आ . कदा इ. किम्		
	ख. त्वम्पुरीम् गमिष्यसि ?			
	अ. कुत्र आ . कदा इ. कथम्		
	ग. गंगानदी	प्रभवति ?		
6.	अ. कुतः आ . कदा इ. कथम्		
	घ. तव स्वास्थ्यम्	अस्ति ?		
	अ. कुत्र आ . कदा इ. कथम्		
	इ. वर्षाकाले मयूरः	कुर्वन्ति ?		
	अ. कुत्र आ . कदा इ. किम्		
	उचितपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत –	1x5=5		
7.	क. सा	जलेन मुखम् प्रक्षालयति ।(विमल)		
	अ. विम्लेन आ . विम्ले इ. विम्लम्		
	ख . राघवः	विहरति ।(विमानयान)		
	अ. विमानयाने आ . विमानयानेन	इ. विमानयानम्		
			
	ग . नभः	प्रकाशते ।(सूर्य)		
	अ. सुर्याय आ . सूर्यम्	इ. सूर्यण		
			
	घ. पर्वतशिखरम्	आकर्षकम् दृश्यम् ।(अम्बुदमाला)		
	अ. अम्बुदमाला आ . अम्बुदमालया	इ. अम्बुदमालयाः		
			
	ड. कण्ठः	शोभते ।(मौकितकहार)		
	अ. मौकितकहारम् आ मौकितकहारेण	इ. मौकितकहारस्य		
			
	विकल्पेभ्यः चित्वा निर्देशानुसारम् लकारम् परिवर्तयत –	1x5=5		
	क . अहम् शिक्षकाय धनम् ददामि ।(लृट् लकारे)			
	अ. दास्यामि आ . ददति इ. अददताम्		
	ख. परिश्रमी जनः धनम् प्राप्स्यति ।(लट् लकारे)			
	अ. प्राप्नोति आ . प्राप्नुतः इ. प्राप्स्यतः		
			
	ग . स्वामी उच्चैः वदति ।(लङ् लकारे)			
	अ. वदतः आ . अवदत् इ. अवदताम्		
	घ. अजीजः पेटिकाम् गृहणाति ।(लृट् लकारे)			
	अ. ग्रहिष्यतः आ . गृहिष्यति इ. ग्रहिष्यति		
			
	ड त्वम् उच्चैः पठसि ।(लोट् लकारे)			

अ. पठतु आ . पठ इ. पठन्तु

8. अङ्कानां कृते संख्यां लिखत- 1x5=5

	नवदश, पञ्चदश, दश, पञ्च,	नव,	त्रयोदश
क	10	घ	13
ख	9	ड	15
ग	5		

पठितावबोधनम् -25

9. पठितं गद्याशं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत-

उत्सवप्रियः भारतदेशः । अत्र कुत्रचित् शस्योत्सवः भवति । कुत्रचित् पशूत्सवः भवति । कुत्रचित् च यानोत्सवः भवति । एतेषु एव अस्ति अन्यतमः पुष्पोत्सवः । यः 'फूलवालों की सैर' इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति ।

एकपदेन उत्तरत-

2x1=2

क. कः उत्सवप्रियः ?

.....

ख. अन्यतमः उत्सवः कः ?

उ.

पूर्णवाक्येन उत्तरत

1x2=2

क. पुष्पोत्सवः केन नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति ?

उ.

.....

भाषिक कार्यम्-

2x1=2

क. 'कुत्रचित् पशूत्सवः भवति' अत्र कर्तृपदं किम् ।

अ. पशूत्सवः आ. भवति इ. कुत्रचित्

ख. अत्र कुत्रचित् शस्योत्सवः भवति अत्र क्रियापदम् किम् ?

अ. जान आ. कुत्रचित् इ. भवति

10. पठितं पद्याशं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत-

प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति मानवाः।

तस्मात् प्रियं हि वक्तव्यम् वचने का दरिद्रता ॥

एकपदेन उत्तरत-

2x1=2

क. प्रियवाक्यप्रदानेन के तुष्यन्ति ?

उ.

ख. अस्माभिः किं वक्तव्यम् ?

उ.

पूर्णवाक्येन उत्तरत

1x2=1

क. सर्वे मानवाः केन तुष्यन्ति ?

3.	1x2=2	
	भाषिक कार्यम्-		
क.	'सर्वं तुष्यन्ति मानवाः' अत्र क्रियापदं किम् ?		
अ.	सर्वे	आ. तुष्यन्ति	इ. मानवाः
ख.	कथने इत्यस्य समानार्थकपदम् किम् ?		
	अ. वचने	आ. प्रियम्	इ. मानवाः
11.	पठितं नाट्यांशं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत-		
प्रसन्ना	- विद्यालये बालकाः बालिकाः च मिलित्वा खेलिष्यन्ति ।		
फेकनः	- आम् , बैडमिन्टन क्रीडायां मम सहभागिनी जूली अस्ति ।		
प्रसन्ना	- एतद् अतिरिक्तं कबड्डी, नियुद्धं, क्रिकेटं, पादकन्दुकं, हस्तकन्दुकं, चतुरड्गः इत्यादयः स्पर्धाः भविष्यन्ति ।		
हुमा	- मह्यं चलचित्रं रोचते । अहं तत्र दर्शकरूपेण स्थास्यामि ।		
रमचरणः	पूरनः द्रष्टुं न शक्नोति । तस्य कृते विद्यालये पठनाय तु व्यवस्था अस्ति परन्तु खेलनाय प्रबन्धः नास्ति ।		
फेकनः	वयं प्राचार्य मिलामः । प्रचार्य कथयामः । शीघ्रमेव तेषां कृते व्यवस्था भविष्यति ।		
एकपदेन उत्तरत-		2x1=2	
क.	कः द्रष्टुं न शक्नोति ?		
3.		
ख.	बालकाः बालिकाः च मिलित्वा कुत्र खेलिष्यन्ति ?		
3.		
	पूर्णवाक्येन उत्तरत	1x2=2	
क.	काः काः स्पर्धाः भविष्यन्ति ?		
3.		
		
	भाषिक कार्यम्-	1x2=2	
क.	'न ' इति पदस्य किं विलोमपदम् अस्ति ?		
अ-	मम	आ- आम्	इ- . स्पर्धाः
ख.	बालकाः इत्यस्य स्त्रीलिङ्गपदम् किम् ?		
	अ. बालिकाः आ . शीघ्रमेव	इ. प्राचार्य
12.	उचितकथनानां कृते आम् अनुचितकथनानां कृते न इति लेखनम्-	4x1=4	
क.	श्रमेण धरित्री सरसा भवति ।		
ख.	शीते शरीरे कम्पनं न भवति		
ग.	कृषकाः सर्वभूयः अनन्नं यच्छन्ति ।		
घ.	कृषकः क्षेत्राणि सस्यपूर्णानि करोति ।		
13.	(क) विलोमपदानां मेलनं कुरुत-	4x1=4	
	उन्नतः	शोकः
	सुन्दरः	पृथिव्याम्

दुःखी
गगने सुखी

14. श्लोकांशान् मेलयत- 4x1=4

तारकखचितम्	असुन्दरः
अतिशयविस्तृत	सुखी
नीले गगने विपुले विमले	चन्द्रिरलोकम् प्रविशाम
कृत्वा हिम्वन्तम् सोपानम्	सितपरिधानम्
	नीलाकाशः
	वायुविहारम् करवाम

उत्तराणि

अपठितावबोधनम् - 10

1. अपठितं गदयाशं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत-

एकपदेन उत्तरत-

$\frac{1}{2} \times 4 = 2$

क. प्रियजनैः

ख. रोमाञ्चकारी

ग. भारतशासनं

घ. पर्यटन-उद्योग

पूर्णवाक्येन उत्तरत

$2 \times 2 = 4$

क. भारतशासनं पर्यटन-उद्योगेन पर्याप्तं धनं लभते

भाषिक-कार्यम्

$1 \times 4 = 4$

क आ. पर्याप्तम् ख. आ. भवति ग. आ. प्रियम् घ. इ. उत्सवः

रचनात्मक लेखनम् - 15

2. मेलनं सार्थकानि वाक्यानि रचयत-

$2 \times 5 = 10$

वानराः	-	वृक्षेषु	-	कूर्दन्ति
सिंहाः	-	वनेषु	-	गर्जन्ति
मयूराः	-	उद्याने	-	नृत्यन्ति
मत्स्याः	-	जले	-	तरन्ति
खगाः		आकाशे		उत्पतन्ति

3. पुस्तकालयस्य , छात्राः, , पुस्तकानि, मानचित्रं, तिस्रः

$1 \times 5 = 5$

अनुप्रयुक्तव्याकरणम् -25

4. कोष्ठकात् उचितं शब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

$1 \times 5 = 5$

युवाम्, युष्माकम्, आवाम्, अहम्, मम्

5.	विकल्पेभ्यः अव्ययपदम् चित्वा पूरयत-	1x5=5
	क. अ. कुत्र ख. आ. कदा ग. अ. कुतः घ. इ. कथम् ङ. इ. किम्	
6.	उचितपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत –	1x5=5 1x5=5
	क. अ. विमलेन ख. आ. विमानयानेन ग. इ. सूर्येण घ. आ. अम्बुदमालया ङ. आ मौकितकहारेण	
7.	विकल्पेभ्यः चित्वा निर्देशानुसारम् लकारम् परिवर्तयत –	
	क. अ. दास्यामि ख. अ. प्राप्नोति ग. आ. अवदत् घ. इ. ग्रहिष्यति ङ. आ. पठ	
8.	अङ्कानां कृते संख्यां लिखत-	
1x5=5		
	दश, नव पञ्च, त्रयोदशः पञ्चदश, पठितावबोधनम् -25	
9.	पठितं गद्यांशं पद्यांशं नाट्यांशं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत- एकपदेन उत्तरत-	2x1=2
	क. भारतदेशः ख. पुष्पोत्सवः पूर्णवाक्येन उत्तरत	1x2=2
	क. 'फूलवालों की सैर' इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति ।	
	भाषिक कार्यम्-	2x1=2
	क. अ. पशूत्सवः ख. इ. भवति पद्यांशं	
	एकपदेन उत्तरत-	2x1=2
	क. मानवाः ख. प्रियं पूर्णवाक्येन उत्तरत	1x2=1
	क. सर्वे मानवाः प्रियवाक्यप्रदानेन तुष्यन्ति ।	
	भाषिक कार्यम्-	1x2=2
	क. आ. तुष्यन्ति ख. अ. वचने नाट्यांशं	
	I एकपदेन उत्तरत-	2x1=2
	क. पूर्नः ख. विद्यालये II पूर्णवाक्येन उत्तरत	1x2=2
	क. कबड्डी, नियुद्धं, क्रिकेट, पादकन्दुकं, हस्तकन्दुकं, चतुरङ्गः इत्यादयः स्पर्धाः भविष्यन्ति	
	III भाषिक कार्यम्-	1x2=2
	क. आ- आम् ख अ. बालिकाः	
10	आम् न आम् आम्	4x1=4
11	विलोमपदानां मेलनं कुरुत-	4x1=4

	उन्नतः	अवनतः	सुन्दरः	असुन्दरः	
	दुखी	सुखी	गग्ने	पृथिव्याम्	
12	तारकखिचितम् सितपरिधानम्				4x1=4
	अतिशयविस्तृत नीलाकाशः				
	नीले गग्ने विपुले विमले वायुविहारम् करवाम				
	कृत्वा हिम्वन्तम् सोपानम् चन्द्रिरलोकम् प्रविशाम				